

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

Liability for Paying Blood Money in Non-Homicidal Crimes and in Cases of Offender Inaccessibility in Islamic Law: Validating the Sequential Liability of the Offender, the *‘Āqilah*, and the Public Treasury

Author: Yazdan Taherabadi

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247461.3673>

مسئول پرداخت دیه در جنایات کمتر از نفس در فرض عدم دسترسی به جانی؛
اعتبارسنجی ضمان ترتیبی جانی، عاقله و بیت‌المال

نویسنده: یزدان طاهرآبادی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247461.3673>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Liability for Paying Blood Money in Non-Homicidal Crimes and in Cases of Offender Inaccessibility in Islamic Law: Validating the Sequential Liability of the Offender, the *‘Āqilah*, and the Public Treasury

Yazdan Taherabadi · Department of Jurisprudence and Criminal Law, Higher Institute of
Jurisprudence and Islamic Studies, Qom, Iran. yazdan19111371@gmail.com

Abstract

1. Introduction

The doctrine of liability for blood money [*Diyya*] in Islamic law has traditionally been centered around the concepts of intentional, quasi-intentional, and unintentional offenses, with well-established jurisprudential rules concerning cases of murder. However, the matter becomes more legally and ethically complex in cases of offenses less than murder—such as physical injuries or amputations—especially when the perpetrator becomes unavailable. In such cases, where the execution of *Qisās* (retaliation) is practically impossible, the question of who bears the financial responsibility for *Diyya* becomes of paramount importance.

While juristic consensus among Shia scholars provides a tiered order of liability—starting with the perpetrator, followed by the *‘Āqilah* (certain relations of the offender who are responsible for payment of blood money in non-intentional offences), and ultimately the *Bait al-Māl* (public treasury)—the application of this model to offenses less than murder has not been consistently addressed in legal codification. Notably, the Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran (1991) recognized this classical order in cases of murder but remained silent in cases of lesser offenses. By contrast, the 2013 Penal Code omitted the *‘Āqilah* from the chain of responsibility altogether, assigning liability first to the perpetrator and then, if necessary, to the public treasury.

This paper seeks to address the significant legal and jurisprudential gap in the treatment of non-homicidal offenses when the perpetrator is unavailable. "Unavailability" herein refers to a broad set of circumstances in which the

perpetrator, though identified, is inaccessible – due to death, flight, captivity, or geographical isolation – thus necessitating an alternative mechanism for the delivery of justice to the victim.

2. Research Question

The central research question guiding this study is:

To what extent should the classical Islamic jurisprudential framework of financial liability – comprising the perpetrator, *‘Āqilah*, and *Bait al-Māl* – be applied to offenses less than murder in cases where the perpetrator is unavailable, and how consistent is the current legislative approach of the Iranian Islamic Penal Code with this framework?

This question further expands into sub-inquiries, such as:

What is the evidentiary basis in Islamic sources (particularly Hadith) for assigning financial responsibility in non-homicidal offenses?

Why did the Iranian legislature omit the *‘Āqilah* in the 2013 Penal Code despite its inclusion in classical jurisprudence and the 1991 Code for homicide cases?

What legal or policy rationales underlie the shift in legislative approach, and do they align with juristic doctrine?

3. Research Hypothesis

The Islamic Penal Code of Iran, particularly in its 2013 iteration, does not fully align with the established Shia juristic consensus on the matter of *Diyya* responsibility in cases of non-homicidal offenses involving an unavailable perpetrator. Specifically, the exclusion of the *‘Āqilah* represents a divergence from the traditional three-tiered framework of liability that includes the perpetrator, *‘Āqilah*, and the public treasury

4. Methodology & Framework, if Applicable

This study employs a qualitative, doctrinal methodology rooted in traditional Islamic legal reasoning (*Ijtihād*-based). Primary sources include classical Fiqh literature, Qur’anic exegesis, and relevant Hadith compilations, with a particular emphasis on the opinions of prominent Shia jurists across various centuries. Secondary sources include academic commentaries, comparative analyses of different versions of the Islamic Penal Code, and legal interpretations issued by recognized juristic bodies.

The analytical framework is structured around the evaluation of legal responsibility through the tripartite lens of:

Perpetrator liability – based on ownership of property and moral culpability;

‘Āqilah liability – derived from tribal and familial obligations in classical Islamic society;

Bait al-Māl liability – reflecting the state's residual responsibility for delivering justice when other sources are unavailable.

5. Results & Discussion

The study's analysis reveals that the traditional hierarchical model of responsibility—beginning with the perpetrator, followed by the *ʿĀqilah*, and ultimately the *Bait al-Māl*—is not substantiated in the case of offenses less than murder when the perpetrator is unavailable. A close examination of the jurisprudential sources and Hadith evidences demonstrates that the term "al-Damm" (blood), often cited in support of this order, refers specifically and definitively to cases of murder. Its extension to non-homicidal offenses such as bodily injury or amputation lacks sufficient textual and contextual support. The research finds that applying the same evidentiary base used for murder to non-murder cases introduces significant jurisprudential ambiguity.

Furthermore, the legislative shift in the Islamic Penal Code of 2013—removing the *ʿĀqilah* from the chain of responsibility and retaining only the perpetrator and the public treasury—was critically assessed. The study concludes that while the 2013 Code attempts to provide legal clarity, its foundation remains unsubstantiated in Islamic jurisprudence. Even the inclusion of the public treasury as a secondary liable party lacks a firm juristic basis in the context of non-murderous crimes.

Hence, the proper legal conclusion in both jurisprudential and statutory contexts is that the responsibility for paying *Diyya* in such cases should rest solely with the perpetrator, regardless of his availability, with no obligation extended to either the *ʿĀqilah* or the *Bait al-Māl*.

6. Conclusion

This research concludes that the traditional model of sequential liability—perpetrator, *ʿĀqilah*, and *Bait al-Māl*—cannot be justifiably applied to offenses less than murder in cases where the perpetrator is unavailable. The Hadiths cited by jurists are either ambiguous or explicitly limited to cases of murder, and their application to non-homicidal offenses lacks jurisprudential integrity. Consequently, the Iranian legislature's adaptation of this hierarchical responsibility model, both in its earlier recognition (1991) and later modification (2013), fails to align with sound Islamic legal reasoning.

The findings affirm that neither the *ʿĀqilah* nor the public treasury should bear any responsibility in such cases. Rather, the perpetrator alone must be held accountable for the payment of *Diyya*, reinforcing the individual's direct liability for harm caused, even in his absence.

Keywords: Offense Against Physical Integrity, Offenses Less Than Murder, Intentional Offense, Unintentional Offense, *Diyya*, *Aqilah*.

مسئول پرداخت دیه در جنایات کمتر از نفس در فرض عدم دسترسی به جانی؛ اعتبارسنجی ضمان ترتیبی جانی، عاقله و بیت‌المال

یزدان طاهرآبادی * گروه فقه و حقوق جزا، مؤسسه عالی فقه و علوم اسلامی، قم، ایران.

yazdan19111371@gmail.com

چکیده

مسئول پرداخت دیه در جنایت مادون نفس، در فرض عدم دسترسی به جانی کیست؟ جستار حاضر درصدد است تا با روش اجتهادی، نظریه «ضمان ترتیبی جانی، عاقله و بیت‌المال» را که توسط عده کثیری از فقیهان امامیه در قتل عمد و شبه عمد در فرض فرار یا فوت جانی مقبول واقع شده است، در جنایات کمتر از نفس اعتبارسنجی کند. برای اثبات این نظریه در موضع اخیرالذکر، به عمومیت تعلیل فراز «لایبطل دم امرء مسلم» و «فلم یقدر علیه» در روایت مورد استشهاد تمسک شد که هیچکدام تمام نبود و عمومیت تعلیل فراز اول با پنج نقد، و تعلیل فراز دوم با سه نقد مواجه گردید. لذا رویکرد قانونگذار ایرانی در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ که در جنایت مادون نفس در فرض فرار یا فوت جانی، ابتدا خود جانی را ضامن دانسته و اگر وی مالی نداشت، بیت‌المال را مسئول پرداخت دیه دانسته، مخدوش است و بر بنیاد نتیجه این پژوهش، تنها خود جانی ضامن است و عاقله یا بیت‌المال اصولاً فاقد مسئولیت خواهند بود.

واژگان کلیدی: جنایت بر نفس، جنایت مادون نفس، جنایت عمد، جنایت غیر عمد، دیه، عاقله.

مقدمه

مجازات جنایت عمدی بنا بر نظر مشهور فقیهان امامیه قصاص است^۱ و پرداخت دیه متوقف بر رضایت طرفین یا عدم جواز یا عدم امکان قصاص است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۲، ص. ۳۲۹). یکی از مسائل مهمی که در مبحث جنایات اعم از عمد و غیرعمد مطرح است، این است که اگر مرتکب جنایت کمتر از نفس (جرح، ضرب، قطع و...) از دسترس خارج شود؛ برای مثال، فرار یا فوت کند، از آنجاکه موضوع قصاص منتفی می‌شود و بنا بر نظر برخی از فقیهان باید دیه پرداخت شود (حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۶۴۸)، مسئول پرداخت دیه چه فرد یا نهادی خواهد بود؟ واژه «عدم دسترسی» در محل بحث مفهومی فراگیر است که افزون بر فرار و فوت مواردی مانند صورتی را که جانی در مکانی است که امکان دسترسی به او نیست نیز دربرمی‌گیرد مانند اینکه در جزیره‌ای است که هیچ‌کس توان رفتن به آنجا را ندارد یا در خانه‌ای است که به دلیل شرایط آن، امکان دسترسی به او نیست یا به اسارت در آمده یا گروگان گرفته شده است و اجازه ملاقات ندارد.

توجه به این نکته لازم است که عدم دسترسی در این نوشته غیر از عدم شناسایی است. مراد از عدم دسترسی این است که قاتل مشخص است، اما در دسترس نیست، اما عدم شناسایی به این معناست که قاتل مشخص نیست. اهمیت موضوع بر کسی پوشیده نیست؛ زیرا در بسیاری از موارد که جانی جنایتی کمتر از نفس وارد می‌کند به‌خصوص در موارد قطع و جراحات متعدد، برای مجازات نشدن فرار می‌کند تا مجنی^۲ علیه و دستگاه قضا به او دست نیابند.

برخی از فقیهان در قتل عمد (حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۶۴۸)^۲ و شبه‌عمد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص. ۴۴۷؛ تبریزی، ۱۴۲۸ق، ص. ۳۷۳؛ خمینی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۶۰۲)^۳، بر این باورند که در فرض فرار یا فوت، ابتدا جانی ضامن است و دیه باید از اموال او پرداخت شود و در صورتی که

۱. در ماده ۱۶ قانون مجازات اسلامی آمده است « قصاص مجازات اصلی جنایات عمدی بر نفس، اعضا و منافع است که به شرح مندرج در کتاب سوم این قانون اعمال می‌شود».

۲. قائلین این قول غالباً بر اساس ترتیب ذکر شده عمل کرده‌اند، گرچه بعضاً به آن اشاره نکرده و فقط گفته‌اند دیه ثابت است، این از آن جهت است که ایشان در صدد اثبات دیه بوده‌اند.

۳. حتی پاره‌ای از فقیهان این قول را به بیشتر اصحاب نسبت داده‌اند (طوسی، ۱۴۰۰ق، ج ۳، ص. ۳۶۹؛ عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص. ۵۲۶).

مالی نداشت، نزدیکانی که از او ارث می‌برند یا عاقله، ضامن هستند و در صورتی که نزدیکانی نداشت یا توان مالی نداشتند، بیت‌المال ضامن است. قانون‌گذار جمهوری اسلامی ایران در مواد ۲۶۰ و ۳۱۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰، همین نظر را اختیار کرده بود. حال پرسشی که در اینجا شایان طرح است، این است که آیا می‌توان این ضمان ترتیبی را در جنایت کمتر از نفس نیز پذیرفت؟ اهمیت بررسی این موضوع آنگاه هویدا می‌شود که قانون‌گذار جمهوری اسلامی در ماده ۴۳۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، با حذف ضمان نزدیکانی که ارث می‌برند، ترتیب یادشده را نپذیرفته و تنها به ضمان جانی و سپس بیت‌المال حکم کرده است و قانون مجازات سال ۱۳۷۰ نیز نسبت به این موضوع سکوت کرده بود.

اکنون پرسش قابل طرح این است که چرا قانون‌گذار همان ترتیبی که در قتل عمد در ماده ۴۳۵ قانون ۱۳۹۲ برگزیده و نظر معروف فقیهان نیز است، در جنایت کمتر از نفس اختیار نکرده است با اینکه مستند هر دو یک دسته از روایات است. با بررسی موضوع حاضر، صحت و عدم صحت قول اختیارشده توسط قانون‌گذار روشن خواهد شد.

پیشینه پژوهش: فقیهان امامیه در فرضی که فرد مرتکب قتل می‌شود، چه عمد و چه شبه‌عمد و سپس فرار یا فوت می‌کند، حکم مسئله را مشخص کرده‌اند، اما در مورد جنایت کمتر از نفس در کتاب‌های فقهی مطلبی یافت نمی‌شود. تنها استفتایی از برخی مراجع تقلید معاصر وجود دارد که آن هم با دو مشکل مواجه است. نخست اینکه، پاسخ‌های متفاوتی از جانب مراجع بیان شده است که عبارت‌اند از ۱. ابتدا از اموال جانی برداشت می‌شود در صورت نداشتن از عاقله و در صورت عدم توان یا نبود عاقله، از بیت‌المال گرفته می‌شود (اردبیلی). ۲. بنا بر احتیاط باید از بیت‌المال پرداخت شود (فاضل موحدی لنکرانی). ۳. می‌توان دیه را از بیت‌المال پرداخت کرد (بهجت) [اما الزامی نیست] ۴. بیت‌المال ضامن نیست (صافی، مکارم و نوری همدانی).^۱ قول دیگری که بر

۱. متن استفتا چنین است: چنانچه صدمه و جراحتی به شخصی وارد شود، در موارد ذیل تکلیف دیه وی چگونه خواهد بود؛ آیا به عهده بیت‌المال است یا صورت دیگری دارد؟ الف. جراح و صدمه‌زننده شناسایی نشده باشد. ب. جراح و صدمه‌زننده شناسایی شده، اما فرار کرده باشد و امکان دسترسی به وی نباشد. ج. جراح و صدمه‌زننده فقیر باشد و به‌هیچ‌وجه توان پرداخت دیه را نداشته باشد. د. در هریک از فروض اول و دوم، صورت عمد و غیرعمد (شبهه عمد و خطای محض) و موردی که از حیث عمد و غیرعمد بودن مجهول است، در قضیه مؤثر خواهد بود. هـ. چنانچه پس از پرداخت دیه از سوی

اساس نظریه قانون‌گذار برداشت می‌شود، این است که در جنایات کمتر از نفس در فرض عمد، شبه‌عمد و خطای محضی که دیه جنایت بر عهده خود جانی است، به ترتیب بر اساس مواد ۴۳۵، ۴۷۴ و ۴۷۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، دیه در ابتدا از اموال جانی برداشت می‌شود

-
- بیت‌المال در موارد فوق، به جرح و صدمه‌زننده دسترسی پیدا شود، فقیر مؤسر شود، حکم مسئله چیست؟ آیا دیه از جرح و صدمه‌زننده اخذ خواهد شد؟
- آیت‌الله‌العظمی محمدتقی بهجت (رحمت‌الله‌علیه): «الف تا د: می‌توانند از بیت‌المال بدهند. ه: مراجعه به حاکم شرع شود و نظر او متبع است (۱۳۸۲/۱۰/۱۵)».
- آیت‌الله‌العظمی لطف‌الله صافی گلپایگانی (رحمت‌الله‌علیه): «در هیچ‌یک از موارد مذکوره در سؤال، دیه جرح و صدمه‌زننده بر بیت‌المال نیست والله‌العالم (۱۶ ربیع‌الثانی ۱۴۲۴ق)».
- آیت‌الله‌العظمی محمد فاضل موحدی لنکرانی (رحمت‌الله‌علیه): «۱. در فرض سؤال، دیه باید از بیت‌المال پرداخت شود. ۲. در این فرض هم بنا بر احتیاط از بیت‌المال پرداخت می‌شود. ۳. در فرض سؤال مثل سایر دیون افراد معسر است و از بیت‌المال پرداخت نمی‌شود. بلی، از زکات، دین جرح را می‌توانند بپردازند. ۴. فرقی نمی‌کند. ۵. بلی از او اخذ می‌شود و به بیت‌المال پرداخت می‌شود (۱۳۸۲/۷/۱۰)».
- آیت‌الله‌العظمی ناصر مکارم شیرازی: «الف تا د. در غیر قتل، دلیلی بر گرفتن دیه از بیت‌المال نداریم. همیشه موفق باشید (۱۳۸۲/۳/۱۲)».
- آیت‌الله‌العظمی سیدعبدالکریم موسوی اردبیلی: «چنانچه پس از تحقیقات، جرح و صدمه‌زننده به هیچ وجه شناسایی نشود و یا اگر شناسایی شود، امکان دسترسی به او نباشد و مالی نداشته باشد یا در دسترس باشد و مالی نداشته باشد و امید به پیدا کردن او یا مال نباشد و جرح غیر عمدی باشد و در هر دو صورت نزدیکان او هم قدرت بر پرداخت دیه در حال و یا آینده نداشته باشند، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود و در فرض‌های الف و ب، فرقی بین عمد و شبه‌عمد و خطا نیست و چنانچه بعداً دسترسی به او پیدا شود یا فقیر مؤسر شود مثل آن است که از اول در دسترس بوده یا فقیر نبوده [است] و حکم اولیه قصاص یا دیه از خودش یا عاقله به حساب مورد اجرا می‌شود (۱۳۸۲/۴/۱۸)».
- آیت‌الله‌العظمی حسین نوری همدانی: «در هیچ‌کدام از موارد سؤال، دیه از بیت‌المال پرداخت نمی‌شود».
۱. «هرگاه در جنایت عمدی، به علت مرگ یا فرار، دسترسی به مرتکب ممکن نباشد با درخواست صاحب حق، دیه جنایت از اموال مرتکب پرداخت می‌شود و در صورتی که مرتکب مالی نداشته باشد، در خصوص قتل عمد، ولی دم می‌تواند دیه را از عاقله بگیرد و در صورت نبود عاقله یا عدم دسترسی به آن‌ها یا عدم تمکن آن‌ها، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود و در غیر قتل، دیه بر بیت‌المال خواهد بود...».
 ۲. «در جنایت شبه‌عمدی در صورتی که به دلیل مرگ یا فرار به مرتکب دسترسی نباشد، دیه از مال او گرفته می‌شود و در صورتی که مال او کفایت نکند، از بیت‌المال پرداخت می‌شود».
 ۳. «در جنایت خطای محض در مواردی که پرداخت دیه بر عهده مرتکب است، اگر به علت مرگ یا فرار، دسترسی به او ممکن نباشد، دیه جنایت از اموال او پرداخت می‌شود و در صورتی که مرتکب مالی نداشته باشد، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود».

و در صورتی که مالی نداشت، بیت‌المال مسئول پرداخت آن خواهد بود.

دوم آنکه، اشاره‌ای به مبانی و مستندات آن نشده است و این موضوع، کاوشی عمیق و درخور را طلب می‌کند. نوشته حاضر تنها در صدد بررسی مستندات قول نخست است که به اهمیت این قول در سابق اشاره شد.

از بین مقالاتی که نوشته شده، سه اثر مرتبط با نوشته حاضر است. نخست اثری با عنوان «مسئولیت دولت نسبت به دیه کمتر از نفس» نوشته حسینعلی بای که در ضمن کتاب پرداخت دیه از بیت‌المال؛ مبانی، قلمرو و دادرسی به این موضوع اشاره کرده، اما اولاً، موضوع محل بحث در این نوشته، بررسی ضمان ترتیبی جانی، عاقله و بیت‌المال در فرض عدم دسترسی است برخلاف موضوع معرفی شده از کتاب یادشده که مطلق است. ثانیاً، نوشته بالا تنها از این زاویه که آیا مورد، از موارد پرداخت بیت‌المال است یا نه، به آن نگریسته حال آنکه زاویه نگرش در این نوشتار متفاوت است و به تحلیل مستندات ضمان ترتیبی جانی، عاقله و بیت‌المال - روایت ابی بصیر و مشابهات آن - پرداخته خواهد شد که البته در یکی از فرازهای آن بحث ضمان بیت‌المال مطرح می‌شود.

مقاله دوم با عنوان «تحلیل روایت ابی‌بصیر مبنی بر عدم بطلان خون مسلمان» اثر احمد حاجی ده‌آبادی (۱۳۹۲) است. عمده بحثی که ایشان در این نوشته پیگیری کرده سه مطلب است. نخست اینکه، عبارت «لا یبطل دم امرء مسلم» علت است یا حکمت؟ دوم اینکه، در صورتی که بیت‌المال مسئول پرداخت دیه باشد، آن حکم تکلیفی است یا وضعی؟ سوم اینکه، در صورتی که دیه از اموال جانی گرفته شد، اما قاتل برگشت و درخواست قصاص کرد، آیا می‌شود بعد از رد مال او را قصاص کرد یا خیر؟ وجه تمایز نوشته حاضر با اثر یادشده در این است که اولاً، عمده بحث در نوشته حاضر این است که آیا روایت شامل جنایت کمتر از نفس می‌شود یا خیر در حالی که این موضوع در اثر یادشده بسیار مختصر و در حد چند خط مطرح شده و بسیار ناقص است. دو مطلب دیگری که در مقاله معرفی شده وجود داشت، در این نوشته واکاوی نشده است؛ زیرا به نظر می‌رسد عبارت «فانه لا یبطل دم امرء مسلم» ظهور در علیت دارد چنان‌که مشهور و بلکه اجماع فقیهان بر این موضوع است و نیاز به بررسی در نوشته حاضر ندارد. همچنین بحث‌های دوم و سوم، موضوعی فرعی است که ارتباط اصلی با این نوشته ندارد؛ زیرا بعد از اینکه ضامن مشخص

شد، بحثی مطرح می‌شود که اگر بعد از مدتی جانی برگشت و خود را برای قصاص تسلیم کرد، حکم مسئله چیست؟

مقاله سوم با عنوان «بررسی تبدیل قصاص به دیه با فوت قاتل یا عدم دسترسی به وی» نوشته عادل ساریخانی و قاسم اسلامی‌نیاست (۱۳۹۳) که به بررسی امکان تبدیل قصاص به دیه در فرض فوت یا عدم دسترسی به قاتل پرداخته است؛ زیرا بر اساس قول معروف فقیهان، در قتل عمد تنها قصاص ثابت می‌شود و دیه متوقف بر تراضی طرفین است. از این رو بررسی این مسئله حائز اهمیت است، اما ربطی به نوشته حاضر که درباره مسئول پرداخت دیه در جنایت کمتر از نفس است، ندارد. نوآوری نوشته حاضر نسبت به موارد یاد شده از این روست که فقیهان در مورد جنایت کمتر از نفس در کتاب‌های فقهی بحثی مطرح نکرده‌اند و مقالات نیز مرتبط با موضوع نوشته حاضر نیست. از این رو بررسی این موضوع که در جنایت کمتر از نفس در فرض عدم دسترسی به جانی، آیا می‌توان مطابق ترتیبی که بسیاری از فقیهان و قانون‌گذار جمهوری اسلامی ایران در مورد قتل عمد اختیار کرده است، عمل کرد و آیا قول اختیار شده توسط قانون‌گذار در جنایت کمتر از نفس که در ابتدا جانی را ضامن دانسته است که باید از اموال او دیه برداشت شود و در صورتی که مالی نداشت، بیت‌المال مسئول پرداخت دیه است، صحیح است یا خیر؟ ترتیب نوشته بدین صورت است که در ابتدا مستند قول ضمان ترتیبی جانی، عاقله و بیت‌المال در جنایت کمتر از نفس که نظر معروف فقیهان و قانون‌گذار در قتل عمد است، بررسی می‌شود (۱) و در ادامه، با تحلیل رویکرد قانون‌گذار (۲) نوشته به پایان می‌رسد.

۱. مستند قول ضمان ترتیبی جانی، عاقله و بیت‌المال در جنایت کمتر از نفس

تنها مستند این قول روایاتی است که در فرض قتل عمد و فرار یا فوت قاتل وارد شده است. در این قسمت چند روایت مشابه یکدیگر وجود دارد که به آن‌ها اشاره می‌شود.

الف. حُمَيْدُ بْنُ زِيَادٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْمِثَمِيِّ عَنِ ابْنِ بَنِي عَثْمَانَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عَنْ رَجُلٍ قَتَلَ رَجُلًا مُتَعَمِّدًا ثُمَّ هَرَبَ الْقَاتِلَ فَلَمْ يُقَدَّرْ عَلَيْهِ قَالَ إِنْ كَانَ لَهُ مَالٌ أَخَذْتَ الدِّيَةَ مِنْ مَالِهِ وَإِلَّا فَمِنَ الْأَقْرَبِ فَأَلْأَقْرَبِ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ قَرَابَةٌ وَدَاهُ الْإِمَامُ فَإِنَّهُ لَا يَبْطُلُ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ (كليني، ۱۴۲۹ق، ج ۷، ص ۳۶۵).

ب. الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْمِثْمِيِّ عَنْ أَبَانَ بْنِ عَثْمَانَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عَنْ رَجُلٍ قَتَلَ رَجُلًا مُتَعَمِّدًا ثُمَّ هَرَبَ الْقَاتِلُ فَلَمْ يُقَدَّرْ عَلَيْهِ قَالَ إِنْ كَانَ لَهُ مَالٌ أَخَذْتَ الدِّيَةَ مِنْ مَالِهِ وَإِلَّا فَمِنَ الْأَقْرَبِ فَأَلْأَقْرَبِ لِأَنَّهُ لَا يَبْطُلُ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، ص ۱۷۰).

ج. مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ مَجُوبٍ عَنْ الْعَلَاءِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ أَبِي نَصْرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فِي رَجُلٍ قَتَلَ رَجُلًا عَمْدًا ثُمَّ فَرَّ فَلَمْ يُقَدَّرْ عَلَيْهِ حَتَّى مَاتَ قَالَ إِنْ كَانَ لَهُ مَالٌ أَخَذَ مِنْهُ وَإِلَّا أَخَذَ مِنَ الْأَقْرَبِ فَأَلْأَقْرَبِ (طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۴، ص ۱۷۰).

د. فَأَمَّا مَا رَوَاهُ الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْمِثْمِيِّ عَنْ أَبَانَ بْنِ عَثْمَانَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) عَنْ رَجُلٍ قَتَلَ رَجُلًا مُتَعَمِّدًا ثُمَّ هَرَبَ الْقَاتِلُ فَلَمْ يُقَدَّرْ عَلَيْهِ قَالَ إِنْ كَانَ لَهُ مَالٌ أَخَذْتَ الدِّيَةَ مِنْ مَالِهِ وَإِلَّا فَمِنَ الْأَقْرَبِ فَأَلْأَقْرَبِ فَإِنَّهُ لَا يَبْطُلُ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ (طوسی، ۱۳۹۰ق، ج ۴، صص ۲۶۱ و ۲۶۲).

هـ. رَوَى الْحَسَنُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ ظَرِيفِ بْنِ نَاصِحٍ عَنْ أَبَانَ بْنِ عَثْمَانَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فِي رَجُلٍ قَتَلَ رَجُلًا عَمْدًا ثُمَّ فَرَّ فَلَمْ يُقَدَّرْ عَلَيْهِ حَتَّى مَاتَ قَالَ إِنْ كَانَ لَهُ مَالٌ أَخَذَ مِنْهُ وَإِلَّا أَخَذَ مِنَ الْأَقْرَبِ فَأَلْأَقْرَبِ (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۶۷). سند این روایات همگی معتبر هستند.

۱. روایت اول که از مرحوم کلینی نقل شده است مشتمل بر سه واقفی ثقه به نام‌های «حمید بن زیاد»، «الحسن بن محمد بن سماعة» و «احمد بن الحسن الميثمي» است (نجاشی، ۱۳۶۵، صص ۴۰، ۷۴ و ۱۳۲) و ابان بن عثمان احمر نیز قابل اعتماد است و بنا بر نقلی، یکی از اصحاب اجماع است (طوسی، ۱۳۷۳ق، ص ۲۲) و ابی بصیر نیز گرچه مشترک بین ثقه و غیر ثقه است، اما به قرینه راوی و مروی عنه، مراد در این روایت یحیی ابوبصیر اسدی است که ثقه است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۴۱). از این رو روایت موثقه است. اینکه در عبارات برخی فقیهان (موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۲۴۱) تعبیر صحیحه در مورد آن وجود دارد، دقیق نیست. سند روایت‌های دوم و چهارم نیز شبیه روایت اول است. روایت سوم صحیحه است؛ زیرا همه روایت آن امامیه ثقه هستند (نجاشی، ۱۳۶۵، صص ۲۹۸ و ۳۴۵؛ طوسی، ۱۳۷۳ق، صص ۳۳۲ و ۳۵۱). توجه به این نکته لازم است که مراد از ابی جعفر در این روایت امام جواد (علیه السلام) است نه امام باقر (علیه السلام) به قرینه ابی نصر که از یاران امام

پیش از بیان استدلال، به شباهت‌ها و تفاوت‌های این روایات اشاره مختصری می‌شود. شباهت‌ها: اولاً، همه آن‌ها مربوط به فرض قتل عمد هستند. ثانیاً، این روایات ناظر به بحث فرار قاتل و عدم دسترسی به اوست با این تفاوت که در سه روایت نخست، تعبیر «هرب القاتل» وجود دارد، اما در دو روایت آخر تعبیر «فرّ» موجود است.

تفاوت‌ها: اولاً، روایت‌های سوم و پنجم در صورتی است که فرار منتهی به مرگ شود، اما سه روایت دیگر مطلق است. از این رو باید توجه داشت بر اساس روایت‌های سوم و پنجم، مطلق فوت و هلاکت موضوع حکم نیست، بلکه روایت در فرضی است که قاتل فرار کرده و به نوعی مقصر باشد. بر اساس سه روایت دیگر هم مطلق فرار موضوع حکم نیست، بلکه باید به گونه‌ای باشد که یافت نشود و از دسترس خارج شود. ثانیاً، در روایت اول، امام (بیت‌المال) بعد از عاقله - الاقرب فالاقرب - ضامن دانسته شده است، اما در بقیه روایات امام ضامن دانسته نشده است. ثالثاً، در روایت‌های اول، دوم و چهارم، تعلیل «لَا يَبْطُلُ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ» وجود دارد، اما دو روایت دیگر خالی از آن است.

۱.۱. تقریب استدلال

برای استدلال به این روایات بر محل بحث که مسئول پرداخت دیه در جنایت کمتر از نفس در فرض عدم دسترسی به جانی است، دو تقریب شایان گفتن است.

۱.۱.۱. تقریب اول (عمومیت تعلیل فراز «لا یبطل دم امرء مسلم»)

بر اساس این روایات در این قسمت پیگیر دو موضوع خواهیم بود. موضوع نخست: آیا بر اساس

جواد (علیه‌السلام) است. برخی بر این باورند که این روایت مرسله است؛ زیرا مراد از ابی‌جعفر امام‌باقر (علیه‌السلام) است و بزنی از یاران و اصحاب حضرت نیست تا بتواند از ایشان روایت نقل کند؛ به‌خصوص با توجه به اینکه در کلمات برخی از فقیهان به جای ابی‌جعفر، «الباقر» وجود دارد (عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۳۱۸)، اما به نظر می‌رسد این اشکال وارد نیست؛ زیرا مراد از ابی‌جعفر در روایت، امام نهم بوده است؛ چنان‌که برخی از فقیهان بیان کرده (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۳، ص. ۴۱۳؛ حسینی روحانی، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص. ۱۲۷) یا احتمال داده‌اند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۲، ص. ۳۳۰) و تعبیر «باقر» در عبارات برخی از فقیهان نیز اشتباه است. در روایت پنجم نیز ظریف‌بن‌ناصر امامی ثقه است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۲۰۹)، اما به دلیل وجود حسن‌بن‌علی‌بن‌فضال که فتحی ثقه است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۳۵؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، صص. ۱۲۴ و ۱۲۳) موثقه شمرده می‌شود. پس در واقع، همه روایات یادشده معتبر و قابل استدلال هستند.

این روایات می‌توان در جنایات کمتر از نفس، دیه را ثابت دانست؟ موضوع دوم: شخص یا نهاد ضامن چه کسی است؟

بررسی موضوع نخست: در روایت‌های اول، دوم و چهارم تعلیل «لَا يَبْطُلُ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ» وجود دارد و از آنجا که «الْعَلَّةُ تَعَمُّمٌ وَ تَخَصُّصٌ» هر جا که ضامن نبودن جانی موجب از بین رفتن خون مسلمان شود، این موضوع پذیرفته نخواهد شد و دیه که حق مجنی‌علیه است، باید پرداخت شود که یکی از آن موارد جنایات کمتر از نفس است. گرچه مورد روایات قتل عمد در فرض فرار یا فوت قاتل است، اما به نظر می‌رسد این دو قید خصوصیت ندارد. از این رو افزون‌براینکه جنایات کمتر از نفس را شامل می‌شود - مثل اینکه جانی دست فردی را قطع کرده یا جراحی غیر از قطع را به او وارد کرده است - فرار یا فوت هم خصوصیتی ندارد و مراد مطلق عدم دسترسی به جانی است. شاهد عدم خصوصیت قید یادشده این است که محقق خوبی از قتل عمد که در روایت «حُمَيْدُ بْنُ زِيَادٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ عَنِ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْمَيْمَنِيِّ عَنِ ابَانَ بْنِ عُنْمَانَ عَنِ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) عَنْ رَجُلٍ قَتَلَ رَجُلًا مُتَعَمِّدًا ثُمَّ هَرَبَ الْقَاتِلُ فَلَمْ يَقْدِرْ عَلَيْهِ قَالَ إِنْ كَانَ لَهُ مَالٌ أَخَذْتَ الدِّيَةَ مِنْ مَالِهِ وَإِلَّا فَمِنَ الْأَقْرَبِ فَأَلْأَقْرَبِ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ قَرَابَةٌ وَدَاهُ الْإِمَامُ فَإِنَّهُ لَا يَبْطُلُ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۷، ص. ۳۶۵) به آن اشاره شده، تعدی کرده و به دلیل عمومیت تعلیل، حکم مسئله را در فرض قتل شبه‌عمد نیز جاری دانسته است (موسوی خوبی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص. ۲۴۱)؛ البته استدلال به این روایت بر محل بحث وقتی تمام است که ثابت شود واژه «دم» در روایت جنایات کمتر از نفس را نیز شامل می‌شود. برای اثبات این موضوع به دو مورد از مهم‌ترین ادله اشاره می‌شود.

دلیل اول (اعمیت واژه دم در لغت، قرآن و روایات): در کلمات لغت‌شناسان دو معنا برای «دم» بیان شده است. نخست خون که معنای معروف آن است و جمع آن دماء است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص. ۳۱۸). دوم جراحت (فیومی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۰۰). روشن است که هر دو معنا عام است و شامل خون ناشی از قتل و جنایات کمتر از آن می‌شود. افزون‌بر کتب لغت، واژه دم در قرآن و روایات نیز در معنای اعم به کار برده شده است. در قرآن هفت بار واژه «دم» و سه بار واژه «دماء» بیان شده که همگی به معنای خون است که در قتل و جنایت کمتر از آن استفاده می‌شود مانند «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخَنزِيرِ...» (بقره، آیه ۱۷۳)، «وَإِنْ لَكُمْ

فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَ دَمٍ لَبْنَا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ» (نحل، آیه ۶۶) و «فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَ الْجُرَادَ وَ الْقُمَّلَ وَ الضَّفَادِعَ وَ الدَّمَ آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَ كَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ» (اعراف، آیه ۱۳۳).

در روایات نیز واژه دم در برخی موارد در معنای اعم از قتل و جنایت کمتر از آن استعمال شده است مانند:

۱. صحیح ابوبصیر: «أَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ ابْنِ بُكَيْرٍ عَنْ أَبِي بصيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ حَكَمَ فِي دِمَائِكُمْ بِغَيْرِ مَا حَكَمَ بِهِ فِي أَمْوَالِكُمْ حَكَمَ فِي أَمْوَالِكُمْ أَنْ الْبَيِّنَةَ عَلَى الْمُدْعَى وَ الْيَمِينَ عَلَى الْمُدْعَى عَلَيْهِ وَ حَكَمَ فِي دِمَائِكُمْ أَنْ الْبَيِّنَةَ عَلَى مَنْ ادَّعَى عَلَيْهِ وَ الْيَمِينَ عَلَى مَنْ ادَّعَى لِكَيْلَا يَبْطُلَ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۷، صص. ۳۶۱ و ۳۶۲). موضوع این روایت، لوث و قسامه است؛ زیرا تنها در این مورد جای سوگند خوردندگان در دعوی عوض می‌شود و سوگند از همان ابتدا متوجه مدعی می‌شود. مطابق این روایت که فقیهان نیز بدان عمل کرده‌اند، در دعاوی مربوط به دماء - اعم از قتل و کمتر از آن - به جای اینکه مدعی اقامه بینه کند و مدعی علیه سوگند بخورد، از همان ابتدا مدعی می‌تواند با ادای سوگند یا سوگندهایی، ادعای خود را ثابت کند؛ البته در فرض لوث. به حسب روایات متعدد و فتوای مشهور فقیهان، دلیل لوث و قسامه در جنایات کمتر از نفس نیز جاری است. این حاکی است که تعلیل «لا یبطل»، جنایت کمتر از نفس را نیز شامل می‌شود. شاهد اینکه در این روایت واژه «دعاء» مطلق است. شاید از این رو باشد که دماء در مقابل اموال قرار داده شده است. در نتیجه، ثابت می‌شود واژه دم قابلیت صدق در جنایت کمتر از نفس را نیز دارد.

۲. معتبره محمد بن مسلم: «... فَأَعْطَيْتُ لِكُلِّ دَمٍ دِيَةً وَ لِكُلِّ جَنِينٍ غُرَّةً وَ لِكُلِّ مَالٍ مَالًا وَ فَضَلْتُ مَعِيَ فَضْلَةً فَأَعْطَيْتُهُمْ لِمَيْلَعَةَ كِلَابِهِمْ وَ حَبْلَةَ رِعَاتِهِمْ وَ فَضَلْتُ مَعِيَ فَضْلَةً فَأَعْطَيْتُهُمْ لِرَوْعَةَ نَسَائِهِمْ وَ فَرَعَ صَبِيَانِهِمْ وَ فَضَلْتُ مَعِيَ فَضْلَةً فَأَعْطَيْتُهُمْ لِمَا يَعْلَمُونَ وَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ وَ فَضَلْتُ مَعِيَ فَضْلَةً فَأَعْطَيْتُهُمْ لِرِضْوَانَ عَنكِ يَا رَسُولَ اللَّهِ...» (صدوق، ۱۳۸۶ق، ج ۲، صص. ۴۷۳ و ۴۷۴). این روایت، روایت مفصلی است که شیخ صدوق آن را در علل الشرایع و امالی بیان کرده است. خلاصه آن چنین است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خالد بن ولید را به سوی قبیله بنی مصطلق از تیره بنی جذیمه فرستاد. خالد با وجود اطلاع یافتن از اسلام آن‌ها به دلیل کینه‌ای

که از پیش با این قبیله داشت، به نیروهای خود دستور حمله داد که خیلی از آن‌ها در اثر آن کشته شدند. وقتی خبر این حادثه به پیامبر رسید، ایشان بسیار ناراحت شد و رو به قبله ایستاد و فرمود خدایا! من از کاری که خالد بن ولید کرده بیزارم و به تو پناه می‌برم. سپس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با سپردن اموالی به حضرت علی (علیه السلام) برای جبران خسارات و جلب رضایت آسیب‌دیدگان، وی را به سوی آن قبیله فرستاد. حضرت بعد از برگشت از مأموریت به رسول خدا فرمود دیه هر خونی را که بر زمین ریخته بود - حتی دیه جنین سقط‌شده - پرداختم و خسارت‌های مالی وارد را جبران کردم و از باقی مانده اموالی که در دستم بود، مبلغی را برای ترس زنانشان و فرزندانشان پرداخت کردم و افزون‌بر آن، برای خسارات احتمالی دیگر، مبالغ دیگری دادم تا افراد قبیله از تو ای رسول خدا راضی باشند. سپس رسول خدا به امیرالمؤمنین فرمودند شما برای من به منزله هارون نسبت به موسی هستی با این تفاوت که بعد از من پیامبری نخواهد آمد. وجه استدلال به این روایت بدین صورت است که واژه «دم» در فراز « فَأَعْطِيتُ لِكُلِّ دَمٍ دِيَةً » مطلق است و شامل قتل و کمتر از قتل می‌شود؛ زیرا در غیر این صورت معنای روایت این می‌شود که حضرت علی (علیه السلام) دیه سقط جنین، ارش ترس زنان و کودکان و حتی قیمت کاسه سگان قبیله را داده‌اند، اما دیه جراحات کمتر از نفس مانند قطع عضو و زوال منافع را مهمل گذاشته و تدارک نکرده است که این مطلب پذیرفتنی نیست. در نتیجه، دم در این روایت مطلق است و جراحات کمتر از نفس را نیز شامل می‌شود. پس تا اینجا ثابت شد که دیه باید پرداخت شود.

دلیل دوم (تناسب حکم و موضوع و ارتکاز عقلا): این استدلال بر دو مقدمه استوار است. مقدمه نخست: عدم بطلان و هدررفت خون انسان مسئله تعبدی محض نیست، بلکه ریشه‌ای عقلایی دارد؛ زیرا وقتی خونی به ناحق ریخته شود، عقلا حکم می‌کنند که این خون نباید هدر برود و باید جبران شود.

مقدمه دوم: ارتکازات عقلا می‌تواند در فهم ما از روایات تأثیرگذار باشد؛ زیرا این ارتکازات به منزله قرینه لیبی است که می‌تواند مفسر دلیل شرعی باشد و موجب توسعه یا ضیق موضوع آن شود. از این رو بر اساس این دو مقدمه گفته می‌شود عرف و عقلا وقتی با تعلیل «لا یبطل دم امرء مسلم» مواجه می‌شوند، به تناسب حکم - عدم هدررفت خون - و موضوع - دم - حکم می‌کنند

که قتل خصوصیتی ندارد و عدم بطلان را اعم از موارد قتل و جنایت کمتر از آن می‌دانند؛ زیرا در لزوم جبران خسارت و پرداخت دیه جنایت، بین قتل و کمتر از آن فرقی قائل نمی‌شوند.

بررسی موضوع دوم: در مورد اینکه چه فرد یا نهادی ضامن باشد، باید بر اساس جمع بین روایات عمل کرد. مطابق روایت اول - مرحوم کلینی - دیه ابتدا از اموال جانی برداشت می‌شود و در صورتی که مالی نداشت از نزدیکان او^۱ - عاقله - گرفته می‌شود و در صورتی که عاقله‌ای نداشت یا تمکن مالی نداشتند، امام آن را پرداخت می‌کند که ظاهراً منظور این است که امام دیه را از بیت‌المال پرداخت کند (موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، صص. ۱۵۴ و ۱۵۵)^۲، اما در روایات دوم، سوم، چهارم و پنجم نامی از ضامن بیت‌المال به میان نیامده است، بلکه دلالت دارند که دیه در ابتدا از اموال جانی گرفته می‌شود و در صورتی که مالی نداشت، عاقله مسئول پرداخت هستند. به نظر می‌رسد از آنجاکه حکم در همه این روایات واحد است، از این رو بین این دو دسته تعارض شکل می‌گیرد که برای برطرف کردن آن باید مطلق - روایاتی که در ابتدا جانی و سپس عاقله را ضامن می‌داند - را حمل بر مقید - روایاتی که در ابتدا جانی، سپس عاقله و در پایان بیت‌المال را ضامن می‌داند - کرد. در نتیجه، بر اساس آن باید طبق روایت اول عمل کرد. بر این اساس، اینکه گفته شود بین این دو دسته از روایات تعارضی وجود ندارد؛ زیرا مثبتین هستند، پذیرفتنی نیست؛ زیرا در فرض وحدت حکم، تعارض برقرار است.

الف. نقد و بررسی تقریب اول

پنج نقد ممکن است متوجه این استدلال شود.

۱. در اینکه مراد از تعبیر «الاقرب فالاقرب» آیا نزدیکان ارث‌بر جانی است یا عاقله، بین فقیهان اختلاف است (حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۳۳۵؛ حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۲۷۴؛ عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص ۵۲۵؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۴۴۷). فعلاً بنا گذاشته می‌شود که مراد همان عاقله است چنان‌که مفاد قول اول بود.
۲. در مورد اینکه مراد از تعبیر «وَدَاهُ الْإِمَامُ» موجود در روایت چیست؛ آیا امام باید پرداخت کند یا امام از بیت‌المال مطرح کند، جمعاً پنج دسته از روایات وجود دارد، اما از آنجاکه فعلاً در اصل مطلب تأثیری ندارد، از بیان آن اجتناب می‌کنیم (بای، ۱۴۰۲، صص. ۹۸-۱۱۸) و طبق نظر صحیح در جمع بین روایات بنا بر این گذاشته می‌شود که مراد این است امام از بیت‌المال پرداخت کند.

اول. نبود تعلیل

برای استدلال به عمومیت تعلیل تمسک شد درحالی‌که از بین روایات فوق، روایات اول، دوم و چهارم که از مرحوم کلینی و شیخ طوسی نقل شده‌اند، مشتمل بر تعلیل بیان شده هستند، اما در روایات‌های سوم و پنجم که از شیخ طوسی و مرحوم صدوق نقل شده‌اند، این تعلیل وجود ندارد. از این رو این دو نقل تعارض و تساقط می‌کنند و وجود تعلیل در روایت ثابت نخواهد شد. در نتیجه، استدلال به آن هم بی‌معنا خواهد بود.

توجه به دو نکته لازم است. نخست اینکه، نمی‌توان بر اساس تقدم اصل عدم زیادت بر اصل عدم نقیصه - با این توجیه که سیره عقلا حاکی از این حقیقت است که افراد در اثر غفلت یک یا دو لفظ را کم می‌کنند، اما اینکه در اثر فراموشی یک یا چند کلمه را اضافه کنند، بعید است. (موسوی خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۱۰۶) - وجود تعلیل در روایت را ثابت دانست؛ زیرا زیادت و نقصان در صورت غفلت از انسان صادر می‌شود و یکی بر دیگری ترجیحی ندارد؛ به خصوص با توجه به اینکه علما کمال دقت در حدیث را داشته‌اند و حدیث را دین خود می‌دانسته‌اند. از این رو وجه گفته‌شده، وجهی ظنی خواهد بود که اصل اولی عدم حجیت ظنون در آن پایدار است.

دوم اینکه، نمی‌توان از باب اضبطیت کلینی نسبت به شیخ صدوق یا شیخ طوسی وجود تعلیل را اثبات کرد؛ زیرا برای اینکه موردی از صغریات آن بحث کلی باشد، نیاز به شروطی دارد که آن شروط در محل بحث وجود ندارد از جمله ۱. استفاده از این راه‌حل در صورتی صحیح است که روایت غیر از کلینی و صدوق یکی باشند تا احتمال سهو منحصر در کلینی و شیخ صدوق باشد والا احتمال خطا در افراد قبلی وجود دارد و تعارض بین کلام کلینی و صدوق یا شیخ نیست تا ملاک اضبطیت کلینی کارساز باشد (صدر، ۱۴۳۳ق، ص. ۴۵۶) درحالی‌که در محل بحث سند روایت اول - حُمَيْدُ بْنُ زِيَادٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ عَنِ أَحْمَدِ بْنِ الْحَسَنِ الْمِثْمِيِّ عَنِ ابْنِ بَنِي عُثْمَانَ عَنِ أَبِي بَصِيرٍ - با سوم - مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ الْعَلَاءِ عَنِ أَحْمَدِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ أَبِي نَصْرٍ - و پنجم - رَوَى الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ فَضَّالٍ عَنِ ظُرَيْفِ بْنِ نَاصِحٍ عَنِ ابْنِ بَنِي عُثْمَانَ عَنِ أَبِي بَصِيرٍ - متفاوت است. ۲. تمسک به اضبطیت در جایی صحیح است که هر دو حدیث حاکی از یک واقعه باشند، اما اگر روایت متعدد باشد؛ برای مثال، از دو امام باشد و خبر از دو واقعه باشد، نمی‌توان تمسک به این ضابطه کرد (موسوی خویی، ۱۴۱۷ق، صص. ۱۰۵ و ۱۹۶). روایت اول از امام صادق، اما روایت سوم از امام جواد و روایت پنجم از امام باقر (علیهم‌السلام) است؛

افزون‌براینکه روایت سند این روایات نیز متفاوت‌اند. از این رو مشخص می‌شود این روایات مربوط به چند واقعه است. پس با توجه به توضیحات بیان‌شده، محل بحث از صغریات تعارض کلام کلینی با شیخ صدوق یا طوسی نیست.

دوم. عام نبودن معنای دم

اینکه گفته شد واژه دم اعم است و قتل و جنایت کمتر از آن را شامل می‌شود، صحیح نیست، و ادله یادشده برای اثبات اعمیت نیز با اشکال مواجه است.

اشکال به دلیل اول برای اثبات اعمیت دم: دم در کلام لغویان و استعمالات قرآنی و برخی روایات در معنای عام به کار برده شده بود که می‌توانست شامل قتل و جنایات کمتر از آن شود - البته با چشم‌پوشی از ضعف دلالت برخی روایات^۱ - با وجود این نمی‌توان قائل شد که دم در تعلیل بیان‌شده «لا یبطل دم امرء مسلم» در روایت محل استدلال معنایی اعم دارد؛ زیرا همچنان‌که دم در موارد یادشده در معنای اعم استعمال شده، در برخی موارد دیگر دم در معنای قتل به کار برده شده یا دست‌کم منصرف به قتل است که در این قسمت تنها به دو مورد که اتفاقاً در روایاتی است که تعلیل «لا یبطل» و «لا یبطل» وجود دارد، اشاره می‌شود.

۱. «قَضَى أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عَلَيْهِ السَّلَام) فِي رَجُلٍ وَجَدَ مَقْتُولًا لَا يُدْرَى مَنْ قَتَلَهُ قَالَ إِنْ كَانَ عَرَفَ وَكَانَ لَهُ أَوْلِيَاءُ يَطْلُبُونَ دَيْتَهُ أَعْطُوا دَيْتَهُ مِنْ بَيْتِ مَالِ الْمُسْلِمِينَ وَ لَا يَبْطُلُ دَمُ أَمْرِيٍّ مُسْلِمٍ لِأَنَّ مِيرَانَهُ لِلْإِمَامِ (عَلَيْهِ السَّلَام) فَكَذَلِكَ تَكُونُ دَيْتُهُ عَلَى الْإِمَامِ وَ يَصْلُونَ عَلَيْهِ وَ يَدْفَنُونَهُ قَالَ وَ قَضَى فِي رَجُلٍ زَحَمَهُ النَّاسُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِي زِحَامِ النَّاسِ فَمَاتَ أَنْ دَيْتَهُ مِنْ بَيْتِ مَالِ الْمُسْلِمِينَ» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۷، ص ۳۵۴؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، صص ۲۰۲ و ۷۹۹). این روایت در مورد قتل است و حضرت می‌فرماید اگر مقتول شناخته شده باشد و اولیاء دمی دارد که مطالبه دیه کردند، دیه او از بیت‌المال پرداخت می‌شود؛ زیرا خون مسلمان نباید پایمال شود. در ذیل روایت نیز دوباره در مورد فردی که در ازدحام روز جمعه کشته شده بود، حضرت دیه را بر

۱. از معتبره محمد بن مسلم که در آن تعبیر «... فَأَعْطِيَتْ لِكُلِّ دَمٍ دِيَةٌ وَ لِكُلِّ جَنِينٍ غُرَّةٌ...» وجود داشت نیز نمی‌توان اطمینان حاصل کرد که پرداخت دیه جنایت کمتر از نفس از فراز بالا فهمیده می‌شود، بلکه احتمال دارد از باب اولویت فهمیده شود؛ یعنی وقتی دیه ظرف سگان و خسارت ترس زنان و کودکان پرداخت شده، حتماً دیه جنایات کمتر از نفس نیز پرداخت شده، اما نه به‌خاطر اینکه دم مطلق است.

عهدہ بیت‌المال قرار می‌دهد.

۲. «...إِنْ وَجِدَ قَتِيلٌ بِأَرْضِ فَلَانٍ أَدَيْتَ دِيَّتَهُ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ فَإِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ كَانَ يَقُولُ لَا يَبْطُلُ دَمُ أَمْرِي مُسْلِمٍ» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۷، ص ۳۵۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، صص ۲۰۴ و ۸۰۴). این روایت در کتاب من‌لایحضره‌الفقیه و در جای دیگر از تہذیب نقل شده است، اما به‌جای تعلیل یادشده از تعلیل «لَا يُبْطَلُ دَمُ أَمْرِي مُسْلِمٍ» استفاده کرده است (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۰۱؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، ص ۱۶۷). در این روایت نیز حضرت دیه مقتولی را کہ در بیابان پیدا شده است، بر عهدہ بیت‌المال قرار می‌دهد و در تعلیل آن می‌فرماید خون مسلمان نباید پایمال شود.

افزون‌بر این موارد، ممکن است برای اثبات اینکه واژه «دم» به معنای قتل است، تمسک به تبادل شود. بدین بیان کہ متبادر از واژه دم قتل است. بنابراین، استعمال واژه دم در خصوص جنایات کمتر از نفس یا اعم از قتل و کمتر از آن مجاز است و در دوران بین حمل واژه بر معنای حقیقی یا مجازی، حمل بر معنای حقیقی مقدم است و حمل بر مجاز نیازمند قرینه و علاقه است کہ در محل بحث وجود ندارد. در بین فقیهان نیز تعدادی زیادی این واژه را منصرف به قتل می‌دانند مانند صاحب ریاض، صاحب جواهر و شیخ انصاری. محقق خوبی نیز این قول را تقویت کرده است (حائری طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۵۱۰؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۲، ص ۱۶۹؛ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۱۰۰؛ موسوی خوبی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۵۶). مرحوم امام و آیت‌الله مکارم، دم را در روایات تقیه کنایه از قتل و کمتر از آن را خارج از واژه مفهوم دم می‌دانند (خامنی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۳۵؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۶ق، ص ۴۰۳).

جمع‌بندی: به نظر می‌رسد با توجه به اینکه واژه دم از سویی در معنایی عام در لغت، قرآن و روایات استفاده شده است و از سوی دیگر، در برخی استعمالات روایی کہ اتفاقاً ناظر به تعلیل «لایبطل» است، منصرف به قتل است، مشخص نمی‌شود این واژه در تعلیل یادشده آیا در معنای عام استفاده شده یا مختص قتل است؛ یعنی در واقع، در محل بحث «مایصلح للقرینیه» وجود دارد و اطلاقی برای واژه «دم» شکل نمی‌گیرد. بنابراین، می‌توان این باور را پذیرفت کہ دم در این تعلیل مجمل است و در این صورت باید قدر متیقن آن را کہ همان قتل است، پذیرفت و در غیر آن مشکوک است. در نتیجه، تعلیل بیان‌شده در روایت، جنایات کمتر از نفس را شامل نمی‌شود. پس به

نظر نگارنده، نه ادعای انصراف «دم» به قتل صحیح است و نه ادعای ظهور کلمه دم در معنایی اعم از قتل و کمتر از آن، بلکه روایت مجمل می‌شود. برخی فقیهان در ذیل روایت «إنما جعلت التقیة لتحقن بها الدماء، فإذا بلغ الدم فلا تقیة» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص. ۲۲۰)، بر این باورند که واژه دم مجمل است (بحرانی آل عصفور، ۱۴۰۵ق، ج ۱۸، ص. ۱۳۵).

اشکال به دلیل دوم برای اثبات اعمیت دم (تناسب حکم و موضوع و ارتکاز عقلا): اینکه تعلیل یادشده ریشه در ارتکاز عقلا دارد و تعبدی محض نیست، درست است، اما این ارتکاز - عدم بطلان و هدررفت خون - دارای مراتب است و شدت و ضعف دارد. در برخی موارد، حتماً این ارتکاز وجود دارد و آن در صورتی است که فردی به قتل برسد، اما در برخی موارد وجود این ارتکاز روشن نیست و ممکن است چنین ارتکازی وجود داشته باشد و ممکن است وجود نداشته باشد. در این صورت وقتی روایت وارد شده است که «لا یبطل دم امرء مسلم»، احتمال دارد شارع همان مرتبه اعلی - قتل - را اراده کرده باشد و کمتر از آن مقصود او نباشد.

سوم. اخص بودن موضوع روایت نسبت به محل بحث

بر فرض که تعلیل در روایت وجود داشته باشد و مراد از دم هم مطلق جراحات و جنایات باشد و مختص قتل نباشد، در استدلال گفته شد که قتل عمد و فرض فرار یا فوت خصوصیت ندارد که به نظر می‌رسد این صرف ادعاست و قابل اثبات نیست. در نتیجه، نمی‌توان ثابت کرد موضوع این روایت مطلق عدم دسترسی است. برای مشخص شدن این موضوع لازم است در این قسمت، موضوع روایات منقح شود؛ یعنی باید ملاحظه کرد که اولاً، روایت مختص فرض فرار یا فوت است یا عمومیت دارد. ثانیاً: بر فرض که عمومیت داشته باشد، مختص قتل عمد است یا از این حیث هم عمومیت دارد و فرقی بین قتل عمد با شبه‌عمد و خطا و به‌ویژه جنایات کمتر از نفس - که محل بحث است - وجود ندارد.

تلقی برخی فقیهان مانند محقق خوئی این است که موضوع این روایات یکی از دو عنوان «فرار و عدم دسترسی» یا «موت» است؛ زیرا می‌فرماید: «إذا هرب القاتل فیما یشبه العمد فلم یقدر علیه

أ و مات...» (موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص. ۲۴۱).^۱ قانون‌گذار نیز در ماده ۴۳۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، همین نظریه را پذیرفته و مقرر داشته است «هرگاه در جنایت عمدی به علت مرگ یا فرار، دسترسی به مرتکب ممکن نباشد، با درخواست صاحب حق، دیه جنایت از اموال مرتکب پرداخت می‌شود و در صورتی که مرتکب مالی نداشته باشد، در خصوص قتل عمد، ولی دم می‌تواند دیه را از عاقله بگیرد و در صورت نبود عاقله یا عدم دسترسی به آن‌ها یا عدم تمکن آن‌ها، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود».^۲

اما ظاهر عبارت عده‌ای دیگر از فقیهان مانند محقق حلی این است که موضوع مرکب «هرب با عدم دسترسی منتهی به مرگ» است. از این رو می‌فرماید «و فی روایة ابي بصير: إذا هرب و لم يقدر عليه حتى مات أخذت من ماله و إلا فمن الأقرب فالأقرب» (حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۲۱۷). این اختلاف در کلمات برخی فقیهان مانند صاحب جواهر با تعبیر «هلاکت مطلق» یا «هلاکت مقید» مطرح شده است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۲، صص. ۳۲۹ و ۳۳۰). مراد از هلاکت مطلق آن است که قاتل هیچ تقصیری نداشته باشد، اما مراد از هلاکت مقید آن وقتی است که تقصیر داشته باشد مانند آنکه فرار کرده باشد. به نظر می‌رسد ایشان موضوع را هلاکت - فوت - در نظر گرفته، اما بحث در این است که آیا این مطلق است یا مقید به فرار؟

از پاسخ استفتایی که در قسمت دیدگاه‌ها گذشت، می‌توان برداشت کرد که یکی از وجوه برای صحت کلام آیت‌الله اردبیلی این است که ایشان موضوع را «فلم يقدر عليه» یعنی عدم دسترسی دانسته است.^۳ وجه آن می‌تواند این باشد که آنچه برای حکم یادشده مهم است، عدم دسترسی است که هم با فرار محقق می‌شود و هم با فوت؛ یعنی در واقع این عبارت حیث تعلیلی برای فرار یا فوت است؛ یعنی علت اینکه در فرض فرار یا فوت یکی از افراد و نهادهای موجود در روایت

۱. عبارت نقل‌شده ناظر به قتل شبه‌عمد است، اما چون ایشان از روایات بحث قتل عمد، الغای خصوصیت کرده است، پس می‌توان متوجه شد که ایشان دقیقاً موضوع روایت را چه چیزی می‌داند.

۲. در کلام محقق خویی فرار مقید به عدم دسترسی شده و فوت مطلق است، اما در قانون، عدم دسترسی قید هر دوست، اما روشن است که این سبب تفاوت بین کلام محقق خویی با قانون نمی‌شود؛ زیرا در فرض فوت نیز دسترسی به فرد امکان ندارد. از این رو محقق خویی قید عدم دسترسی را به‌عنوان صفت فرار بیان کرده، اما وجود آن در فوت روشن است و نیازی به بیان آن نیست.

۳. وجه دیگر شاید این باشد که ایشان موضوع روایت را فرار یا موت می‌داند، اما از این موارد الغای خصوصیت کرده است.

ضامن است، به دلیل عدم دسترسی به جانی در این دو صورت است. از این رو موضوع حقیقتاً عدم دسترسی و فرار و فوت مصداقی از آن است و منحصر در آن هم نیست مانند اینکه وقتی گفته می‌شود «لا تشرب الخمر لانه مسکر»، در واقع موضوع حکم اسکار است و از این رو خمر هیچ خصوصیتی ندارد و اگر در مورد دیگری اسکار وجود داشت، آن هم مشمول حرمت شرب خواهد شد. بنابراین، چهار نظریه یا احتمال درباره موضوع حکم بیان شده در روایات وجود دارد: «فرار و عدم دسترسی یا فوت»، «فرار با عدم دسترسی منتهی به مرگ»، «هلاکت مطلق یا مقید» و «عدم دسترسی به قاتل» و باید ملاحظه کرد که کدام احتمال صحیح است.

برای تعیین موضوع حکم یادشده، نیاز به تأمل در روایات است. در روایت‌های اول، دوم و چهارم، تعبیر «هَرَبَ الْقَاتِلُ فَلَمْ يُقَدَّرْ عَلَيْهِ» وجود دارد و بیانی از موت به میان نیامده است، اما در روایت‌های سوم و پنجم، تعبیر «فَرَّ فَلَمْ يُقَدَّرْ عَلَيْهِ حَتَّى مَاتَ» به موضوع موت هم اشاره کرده است. حال موضوع حکم دقیقاً چیست؟ از آنجاکه این تعبیر موضوع یک حکم واحد (ضمان اموال قاتل، سپس عاقله و سپس بیت‌المال - بر فرض پذیرش -) قرار گرفته است، از این رو تعارض بین آن‌ها شکل می‌گیرد؛ زیرا هر یک دیگری را نفی می‌کند. روایاتی که موضوع آن‌ها «فرار و عدم دسترسی» است، دلالت دارد که موت معتبر نیست، اما روایاتی که موضوع آن‌ها «فرار با عدم دسترسی منتهی به مرگ» است، برای مرگ خصوصیت قائل است و وجود آن را لازم می‌داند. از این رو جمع این دو از طریق حمل مطلق بر مقید مرتفع می‌شود. بنابراین، اینکه گفته شود این دو دسته از ادله مثبتین هستند و تعارضی با یکدیگر ندارند، پذیرفتنی نیست. از این رو موضوع را چنان‌که صاحب شرایع و صاحب جواهر فرموده‌اند، باید مرکب گرفت؛ یعنی فراری که دسترسی به آن ممکن نیست به صورتی که منتهی به مرگ شود. از این رو کلام فقیهانی مانند محقق خوئی و رویکرد قانون‌گذار که موت را هم‌عرض فرار قرار داده‌اند، توجیهی نخواهد داشت.^۱

۱. ممکن است گفته شود مرحوم کلینی در روایتی که بیان کرده، در پایان آن فرموده است «وَفِي رَوَايَةٍ أُخْرَى: ثُمَّ لِلْوَالِي بَعْدُ حِسَّةٌ وَأَدْبُهُ» و این دلالت دارد روایاتی که تعبیر «مات» در آن‌ها وجود ندارد، موضوع آن‌ها فرار است و فوت دخالتی ندارد؛ زیرا کسی را که فرار کرده است، بعد از دسترسی می‌توان حبس و ادب کرد نه فردی را که مرده است. پس موضوع طبق این روایات فرار است و نمی‌تواند مقید به موت شود. از این رو حمل مطلق بر مقید صحیح نیست؛ زیرا مفاد آن این است که روایاتی که مطلق بوده و مقید به فوت نشده هم مراد از آن‌ها فرض فوت است درحالی‌که این موضوع با فراز «ثُمَّ لِلْوَالِي

بررسی این احتمال که موضوع روایت «فلم یقدر علیه» باشد، در تقریب دوم روایت برای اثبات شمول روایات در جنایات کمتر از نفس بررسی خواهد شد.

تا اینجا موضوع روایت ثابت شد، اما آیا می‌توان از قتل عمد الغای خصوصیت کرد و حکم مسئله را شامل فرض شبه‌عمد یا حتی خطا هم دانست و از سوی دیگر آن را به جنایات کمتر از نفس در فرض عدم دسترسی به جانی تسری داد؛ چنان‌که در اصل استدلال وجود داشت؟ پاسخ نگارنده منفی است و از آنجاکه این الغای خصوصیت قطعی نیست، اعتباری نخواهد داشت؛ زیرا ظهور روایت در این است که اختصاص به قتل عمد و فرض فرار یا فوت دارد. دلیل بر قطعی نبودن این الغای خصوصیت این است که این روایت مشتمل بر سه خلاف اصل است که تعدی به غیر آن را با مشکل مواجه می‌کند. ۱. حکم اولی در قتل عمد ثبوت قصاص برای اولیای دم است و دیه تنها در صورت رضایت طرفین خواهد بود. از این رو افزون‌براینکه اصل ثبوت دیه خلاف اصل است، پرداخت آن از ماترک که اموال ورثه است، محذور دوم است در حالی‌که در این روایت در مرتبه اول، پرداخت دیه از اموال جانی را لازم دانسته است. ۲. این روایت در مرتبه دوم عاقله

بَعْدُ حَبْسُهُ وَ اَدْبُهُ» سازگار نیست. بر این اساس به دست می‌آید که موضوع تنها فراری است که دسترسی به جانی امکان نداشته باشد و موت که در برخی روایات بیان شده است، هیچ دخالتی در حکم مسئله ندارد (فاضل موحدی لنگرانی، ۱۴۲۱ق، ص. ۳۵۱).

به نظر می‌رسد این توجیه با دو اشکال مواجه است.

اشکال اول: در مورد سند روایت دوم دو احتمال مطرح است. نخست اینکه، سند آن مشابه سند روایت اول باشد که در این صورت روایت موثقه می‌شود. دوم اینکه، مرسله باشد که از اعتبار ساقط می‌شود و از آنجاکه دلیلی بر یکی بودن سند این دو وجود ندارد، روایت مرسله خواهد شد و از اعتبار ساقط می‌شود مگر بر اساس مبنایی که روایات کافی را مطلقاً صحیح می‌داند که این مبنا در مورد محل بحث که نقل خلاف و معارض آن وجود دارد - یعنی قید مات در برخی روایات وجود دارد - پذیرفتنی نیست. در نتیجه، قید «ثُمَّ لِلْوَالِي بَعْدُ حَبْسُهُ وَ اَدْبُهُ» معتبر نخواهد بود و شاهد آن، نبودن قید یادشده در روایات مشابه روایت کلینی است که از شیخ طوسی نقل شده است.

اشکال دوم: در صورتی‌که آن نقل پذیرفته شود، بین آن و روایات دیگری که مقید به موت شده است، تعارض شکل می‌گیرد؛ زیرا ظهور روایاتی که مقید به قید موت شده، خصوصیت داشتن آن است، اما ظهور روایاتی که فاقد آن است، دلالت بر عدم دخالت آن در حکم ندارد. در نتیجه، این دو نقل تعارض و تساقط می‌کنند و باید رجوع به اصل عملی کرد و نمی‌توان به صرف اینکه در برخی روایات قید موت اخذ شده است، برداشت کرد که در روایات مقیده نیز آن قید دخالتی در حکم ندارد؛ زیرا خلاف ظهور تعبیر «حتی مات» است. پس به نظر می‌رسد وجود قید «ثُمَّ لِلْوَالِي بَعْدُ حَبْسُهُ وَ اَدْبُهُ» قابل اثبات نیست. از این رو حمل مطلق بر مقید صحیح است و موضوع روایت «هرب با عدم دسترسی منتهی به مرگ» است.

را ضامن دانسته است در حالی که عاقله - الاقرب فالاقرب - طبق قاعده تنها در قتل خطای محضی که از طریق غیراقرار و صلح ثابت شده باشد، ضامن است.^۱ ۳. در مرتبه سوم، طبق روایت اول، امام یا همان بیت‌المال ضامن دانسته شده است درحالی‌که ضمان بیت‌المال خلاف اصل است؛ زیرا مطابق آیه شریفه «... وَ لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى...» (انعام، آیه ۱۶۴) و اصل شخصی بودن مسئولیت که یکی از بارزترین ویژگی‌های حقوق کیفری و برگرفته از همین آیه شریفه است، هرکس مسئول اعمال و کردار خویش است و شخص یا نهاد دیگری ضامن نیست.

توجه به این نکته لازم است که برای اثبات اعمیت موضوع نسبت به قتل و جنایت کمتر از آن نمی‌توان به عمومیت تعلیل تمسک جست؛ زیرا یکی از شرایطی که به نظر می‌رسد برای تسری تعلیل لازم است، محفوظ بودن موضوع است. مراد از موضوع، مکلف یا متعلق یا متعلق متعلق نیست، بلکه مراد آن چیزی است که ثبوت آن به صورت موضوعی مفروع در نظر گرفته شده است و جمله در مقام تفهیم موضوع دیگری آمده است که البته این به حسب موارد تغییر می‌کند. برای مثال، در دو مثال «لا تشرب الخمر لانه مسکر» و «لا تاكل الرمان لانه حامض»، موضوع در این دو به ترتیب شرب و اکل است. از این رو نمی‌توان بر اساس عمومیت تعلیل، حکم اکل را به مثل «مسّ حامض» یا «شرب حامض» یا «تزریق آن به عضله» و... تسری دارد. در مثال دیگر، نمی‌توان حکم شرب را به «استنشاق» یا «تنقیه» و مثل آن سرایت دارد (نجفی (بستان)، ۱۴۴۳ق، صص. ۱۱۸ و ۱۱۹). از این رو در محل بحث نیز آن موضوعی که باید محفوظ شود، قتل است؛ گرچه ممکن است نسبت به عمد بودن الغای خصوصیت کرد و آن را به شبه‌عمد و خطای محض تسری داد، اما تسری آن به جنایت کمتر از نفس صحیح نخواهد بود؛ زیرا در این صورت موضوع محفوظ نخواهد بود.

افزون بر این مطلب، شاهد دیگری بر عدم صحت الغاء خصوصیت، این است که بر اساس روایت، در صورتی که فردی مرتکب قتل شود و سپس فرار کند و از دسترس خارج شود یا فوت کند، حکم به ضمان ترتیبی جانی، سپس عاقله و در پایان و طبق برخی نقل‌ها، بیت‌المال شده، اما

۱. توجه به این نکته لازم است که حتی اگر مراد از «الاقرب فالاقرب» عاقله نباشد، بلکه نزدیکان ارث‌بر مقتول باشد، در این صورت هم تسری ضمان او به غیر از فرض روایت خلاف اصل است؛ زیرا در هیچ جای باب جنایات، نزدیکان ارث‌بر ضامن دانسته نشده‌اند.

در بین فقیهان اختلاف است و برخی بر این باورند که در این فرض حتی دیه هم ساقط است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۷، ص. ۶۵؛ حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، صص. ۳۲۹ و ۳۳۰؛ حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۹، ص. ۲۸۸؛ عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، صص. ۳۱۹ و ۳۲۰؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۳، ص. ۴۱۲).^۱ از این رو مشخص است که الغای خصوصیت برای آن‌ها روشن نبوده است. شاهد این مطلب این است که حتی محقق خوبی که قول ایشان به عنوان شاهی برای الغای خصوصیت بیان شد، در فتوای خود، «إذا هرب القاتل فيما يشبه العمد فلم يقدر عليه أو مات، أخذت الدية من ماله، فإن لم يكن له مال فالدية على الأقرب فالأقرب إليه» (موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص. ۲۴۱)، تنها نسبت به قتل عمد موجود در روایت الغای خصوصیت کرده، اما نسبت به فرار و فوت چنین نکرده و برای آن‌ها خصوصیت قائل شده است.

چهارم. عدم اثبات عمومیت تعلیل

بر فرض که از اشکالات سابق چشم‌پوشی کنیم، به نظر می‌رسد اینکه در استدلال به عمومیت تعلیل تمسک شد و از قیود موجود در روایت الغای خصوصیت شد، درست نیست؛ زیرا این تعلیل در محل بحث عمومیت ندارد. از این رو نمی‌توان آن را به جنایات کمتر از نفس و مطلق موارد عدم دسترسی تسری داد؛ زیرا در واقع، حجیت عمومیت تعلیل و قاعده «العلّة تعمم و تخصص» از باب ظهور است؛ یعنی در مواردی مانند «لا تشرب الخمر لانه مسکر»، یا «لا تاكل الرمان لانه حامض»، در واقع، عرف خصوصیتی برای خمر و انار قائل نیست و آن را به موارد دیگر نیز تسری می‌دهد؛ زیرا در واقع اسکار و حموضت به عنوان موضوع حکم قرار می‌گیرد و ظهور در آن دارد، اما در مواردی که چند خلاف اصل در مسئله وجود دارد - که در نقد سابق گذشت - و سپس تعلیل بیان می‌شود، دیگر این علت ظهور در عمومیت ندارد و نهایت کارکرد آن این است که تعلیل برای مورد روایت است؛ یعنی در واقع دلالت دارد که علت اینکه در مورد این روایت با اینکه خلاف اصل وجود دارد، حکم به دیه شده، از باب این است که خونی پایمال نشود.

۱. عبارت شیخ طوسی: إذا قتل رجل رجلا و وجب القود عليه فهلك القاتل قبل أن يستقاد منه، سقط القصاص إلى الدية عند قوم، و قال آخرون يسقط القود إلى غير مال، و هو الذي يقتضيه مذهبا.

پنجم. عدم صحت ترتیب اخذ شده در روایت

بر فرض که از اشکالات سابق چشم‌پوشی شود، نسبت به ترتیب ضمانی که در استدلال بیان شده بود - ابتدا جانی ضامن است، سپس عاقله و در پایان بیت‌المال - سه نقد شایان گفتن است. نقد اول: احتمال دارد با وجود اختلاف در نقل روایات، فراز «آده الامام» - بیت‌المال - از امام صادر نشده باشد؛ زیرا از بین پنج روایتی که پیش از این گفته شد، تنها روایت اول که نقل مرحوم کلینی بود، مشتمل بر قید یادشده بود. از این رو در اینجا نیز همان بحث دوران بین زیادت و نقیصه مطرح می‌شود و از آنجاکه در آن مسئله به نظر نگارنده وجهی برای تقدم اصل عدم زیادت بر عدم نقیصه وجود نداشت، اطمینان حاصل نمی‌شود که روایت مشتمل بر قید «آده الامام» باشد. افزون‌براینکه ضمان بیت‌المال خلاف اصل است. از این رو در محل بحث نمی‌توان بیت‌المال را ضامن دانست مگر اینکه از طریق ادله دیگر ضمان آن ثابت شود.

نقد دوم: بر فرض که روایت همراه تعلیل و وجود قید «آده الامام» پذیرفته شود، پرسشی که مطرح می‌شود این است که این تعلیل ناظر به هر سه فراز - اموال جانی، سپس عاقله و در پایان بیت‌المال - است یا مختص مورد آخر است؟ ترتیب بیان شده در اصل استدلال متوقف بر اثبات صورت اول است، اما در مورد اینکه تعلیل ناظر به کدام فراز است، سه احتمال مطرح است. احتمال اول: تعلیل برای اصل دیه، احتمال دوم: تعلیل برای همه فرازها (در برخی روایات سه فراز بود که عبارت‌اند از «أُخِذَتِ الدِّيَةُ مِنْ مَالِهِ وَإِلَّا فَمِنَ الْأَقْرَبِ فَأَلَّا قَرَبَ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ قَرَابَةٌ وَدَاهُ الْإِمَامُ» و در برخی روایات دو فراز بود که عبارت‌اند از «أُخِذَتِ الدِّيَةُ مِنْ مَالِهِ وَإِلَّا فَمِنَ الْأَقْرَبِ فَأَلَّا قَرَبَ») و احتمال سوم: تعلیل برای فراز اخیر - در برخی روایات بیت‌المال و در برخی دیگر عاقله -.

کلام صاحب جواهر، آیت‌الله فاضل موحدی لنکرانی و تبریزی ناظر به احتمال سوم است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۲، ص. ۳۳۲؛ فاضل موحدی لنکرانی، ۱۴۲۱ق؛ ص. ۳۵۲؛ تبریزی، ۱۴۲۶ق، ص. ۲۷۱). ظاهراً در نظر محقق خوبی وجه دوم صحیح بوده که آن را به شبه‌عمد نیز با همه خصوصیات و همان ترتیب موجود در روایت سرایت داده است (موسوی خوبی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص. ۲۴۱)؛ یعنی در واقع، همه فقیهانی که حکم قتل عمد را با خصوصیاتش در مورد شبه‌عمد مطرح کرده‌اند، به نظر می‌رسد باید تعلیل را ناظر به سه فراز دانسته باشند و اینکه پاره‌ای دیگر از فقیهان حکم را مختص قتل عمد دانسته‌اند، گرچه تصریح نکرده‌اند، برداشت آن‌ها این بوده که

تعلیل ناظر به اصل ثبوت دیه است؛ یعنی روایت با اینکه موارد خلاف اصل در آن زیاد است و ممکن است کسی برداشت کند که دیه نباید پرداخت شود، تنها برای رفع این توهم می‌فرماید اگر پرداخت نشود، خون مسلمان پایمال می‌شود. در نتیجه، دیه باید پرداخت شود و برای آن ترتیبی قرار داده است.

شاهد و دلیلی که برای وجه نخست گفتنی است، این است که با توجه به خلاف اصل‌هایی که در مورد روایت است و پیش‌تر به آن اشاره شد، گفته شود حضرت در این مورد خواسته است با این تعلیل دیه را ثابت بداند. دلیلی که برای احتمال دوم گفتنی است، این است که عدم ابطال با تحقق هریک از این موارد محقق می‌شود و انگار سه مورد یادشده هریک جزئی از یک حقیقت برای جلوگیری از پایمال شدن خون مسلمان است. در نتیجه، تعلیل ناظر به مجموع آن‌هاست. در واقع، شبیه استثنای عقیب جمل متعدده است که در مثل «وَ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَ لَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَ أَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (نور، آیات ۴ و ۵) آمده است. برخی از اصولیان بر این باورند که استثنا برای همه جمل قبل است و تخصیص آن به مورد اخیر نیازمند قرینه است (طوسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص. ۲۲۱). شاهد برای قول سوم دو موضوع می‌تواند باشد. نخست اینکه، در استثنای عقیب جمل متعدده که مانند محل بحث است، استثنا از باب ظهور یا قدر متیقن ناظر به جمله اخیر باشد؛ چنان‌که برخی از اصولیان معتقدند (حسینی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص. ۲۴۹؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۳۲۴؛ عراقی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، صص. ۵۴۱ و ۵۴۳). دوم اینکه بحث ابطال دم که در تعلیل «لا يبطل دم امرء مسلم» بیان شده است، نسبت به فراز اخیر معنا می‌یابد؛ یعنی اگر بعد از فقدان مال جانی و عاقله، بیت‌المال نیز ضامن نباشد، ابطال محقق می‌شود؛ یعنی بر فرض که بتوان ابطال را نسبت به فرازهای قبل هم مطرح کنیم، این ابطال تعلیقی است؛ یعنی در صورتی است که جزء بعد نیز محقق نشود، اما ابطال حقیقتاً با فراز اخیر محقق می‌شود و از این رو اگر بیت‌المال دیه فرد را پرداخت کند، ابطال محقق نمی‌شود.

در بررسی احتمالات بالا باید دقت داشت اینکه برای احتمال دوم و دلیل اول احتمال سوم، بحث استثنای عقیب جمل متعدده مطرح شد به نظر درست نیست؛ زیرا پیش‌فرض بحث استثنای عقیب جمل متعدده آن است که چند جمله مستقل و مجزا از هم باشد، اما در محل بحث در واقع،

واحد مجموعی داریم که نمی‌توان گفت یکی از دیگری مستقل است؛ یعنی شارع در فرض قتل عمد و فرار یا فوت قاتل، در مرتبه اول قاتل و سپس عاقله و در پایان بیت‌المال را ضامن دانسته است. از این رو احتمال دوم و دلیل اول احتمال سوم درست نیست. حتی در صورتی که مسئله شبیه بحث استثنا تلقی شود، باز هم به دلیل اینکه در بحث استثنای مختار نویسنده رجوع استثنا به جمله اخیر از باب قدر متیقن است، در محل بحث نیز تعلیل ناظر به جمله و فراز اخیر خواهد بود که در این صورت در مورد قتل شبه‌عمد و خطای محض و جنایات کمتر از نفس که محل بحث است، نمی‌توان ضمان ترتیبی را به صورتی که بیان شد، پذیرفت. در هر صورت احتمال‌های اول و سوم - با توجه به دلیل دوم آن - قابل اعتناست. از این رو اگر ظهور در احتمال سوم نداشته باشد، مجمل خواهد شد و در هر صورت، ترتیب بیان‌شده در استدلال که مستفاد از روایت بود، درست نیست؛ زیرا در جنایات کمتر از نفس یا باید تنها بیت‌المال ضامن باشد یا این روایت هیچ نظارتی نسبت به شخص یا نهاد ضامن در جنایت کمتر از نفس نخواهد داشت و از این حیث مجمل می‌شود.

در هر صورت، این شبهه مطرح است که به دلیل خلاف اصل بودن ضمان عاقله و بیت‌المال نمی‌توان حکم موجود در قتل عمد را به شبه‌عمد، چه قتل و چه جنایات کمتر از آن نیز سرایت داد و باید به مواردی که در روایات درباره آن آمده است، بسنده کرد. افزون‌براینکه ضمان بیت‌المال که شخصیتی حقوقی شمرده می‌شود نیز درست نیست؛ زیرا ضمان برای شخصیت حقیقی است مانند اینکه فرد الف به فرد ب خسارتی وارد کند که مسئول جبران آن خواهد بود و باید به مواردی که در روایات در مورد ضمان بیت‌المال آمده است، بسنده کرد.

۱.۱.۲. تقریب دوم (عمومیت تعلیل فراز «فلم یقدر علیه»)

راه دیگر تمسک به روایات یادشده برای اثبات ضمان ترتیبی جانی، عاقله و سپس بیت‌المال این است که به فراز «فَلَمْ يُقَدَّرْ عَلَيْهِ» که در همه روایات وجود دارد، استدلال شود؛ با این توضیح که این عبارت به منزله تعلیل است؛ زیرا «ف» موجود در این تعبیر به معنای نتیجه قبل است؛ یعنی کسی که فرار کند به صورتی که دسترسی به او امکان نداشته باشد. بر این اساس، آنچه حقیقتاً موضوع حکم ضمان ترتیبی در این روایت است، عدم قدرت و عدم دسترسی بر اوست؛ چنان‌که در مثل «لا تشرب الخمر لانه مسکر» و «لا تاکل الرمان لانه حامض» اسکار و حموضت در واقع موضوع حکم حرمت شرب و حرمت اکل است. در نتیجه، از آنجاکه «العله تعمم و تخصص» در هر

فرضی است که دسترسی به جانی امکان نداشته باشد، ترتیب ضمان بیان شده در روایت مطرح خواهد شد. براین اساس، قتل عمد، فرار یا فوت یادشده در روایات خصوصیتی نخواهد داشت و می‌توان حکم مسئله را به فرض غیر قتل عمد و حتی جنایات کمتر از نفس و به غیر مورد فرار یا فوت از مواردی که دسترسی به جانی امکان ندارد، تسری داد. پیش‌تر گفته شد شاید مانند آیت‌الله اردبیلی که در پاسخ استفتای بیان شده در سابق، ضمان ترتیبی را مطرح کرده است، یک وجه آن این باشد که قید یادشده را به منزله تعلیل و در واقع موضوع اصلی حکم در نظر گرفته است.

الف. نقد و بررسی تقریب دوم

اشکال‌های سوم و چهارمی که به تقریب اول وارد بود، در اینجا نیز مطرح است. اشکال دیگر این است آنچه مستفاد از این روایت و موافق ظاهر است، این است که «فلم یقدر علیه» از متممات فرار است و همگی مقید به فوت شده‌اند. در واقع، در مورد قید «فلم یقدر علیه» دو برداشت گفتنی است. اول اینکه، این قید، قید موضوع و دخیل در حکم باشد که در اصطلاح به آن «حیثیت تقییدیه» گفته می‌شود. دوم اینکه، این قید موضوع حکم نیست، بلکه علت بار شدن حکم بر موضوع را بیان می‌کند و به اصطلاح «حیثیت تعلیلی» است. آنچه ظاهر است، این است که این قید، «حیثیت تقییدیه» و از متممات فرار است و ظهوری در حیث تعلیلی ندارد. اینکه گفته شد «ف» برای نتیجه است، به نظر خلاف ظاهر است؛ زیرا این «ف» برای عطف است؛ یعنی کسی که فرار کند و دسترسی به او امکان نداشته باشد؛ البته خصوصیات عطف در «ف» در اینجا نیز ملحوظ است؛ یعنی ترتیب بین معطوف و معطوف‌علیه وجود دارد، اما فاصله خیلی کم است؛ چنان‌که وقتی گفته می‌شود «جاء زید فعمرو»؛ یعنی عمرو بلافاصله بعد از زید آمد. در اینجا نیز وقتی فرار اتفاق افتاده است از بعد آن دسترسی به جانی، دیگر ممکن نیست. ظهور اولیه عبارت بیشتر فقیهان نیز چنین است که قید یادشده را حیث تقییدی در نظر گرفته‌اند. از این رو حتی مثل محقق خوبی که از تعلیل «لا یبطل دم امرء مسلم» در قتل شبه‌عمد استفاده کرده، از تعلیل فراز «فلم یقدر علیه» استفاده نکرده است. در صورتی هم که این تحلیل پذیرفته نشود، به نظر می‌رسد دست‌کم عبارت «فلم یقدر علیه» مجمل است و نمی‌توان ظهور آن در «حیثیت تعلیلی» را مسلم‌انگاشت و بیان داشت که موضوع واقعی «عدم دسترسی» است؛ چنان‌که در مثل «لا تشرب الخمر لانه مسکر» و «لا تاکل الرمان لانه حامض»، اسکار و حموضت در واقع موضوع حکم حرمت شرب و حرمت

اکل است.

۲. رویکرد قانون‌گذار ایران

قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ در ماده ۲۶۰، حکم مسئله را در قتل عمد مشخص کرده بود و ضمان ترتیبی جانی (اموال اول)، الاقرب فالاقرب و اگر نزدیکانی نداشت یا توان مالی نداشتند، مسئولیت بیت‌المال را پذیرفته بود.^۱ همین مفاد در ماده ۳۱۳ این قانون نیز منعکس شده بود و در آن افزون بر قتل عمد، حکم قتل شبه‌عمد را نیز مانند عمد شمرده بود.^۲ اما قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، حکم قتل عمد، شبه‌عمد و خطا را به ترتیب در مواد ۴۳۵، ۴۷۴ و ۴۷۵ بیان کرد. ماده ۴۳۵ در فرض قتل عمد و فرار یا فوت جانی، همان ترتیب قانون سابق را پذیرفته است، اما در جنایت کمتر از نفس در ابتدا جانی (اموال جانی) را ضامن می‌داند و اگر مالی نداشت، بیت‌المال مسئول پرداخت دیه است.^۳ در جنایت شبه‌عمد^۴ و خطایی که جانی مسئول پرداخت دیه است^۵، چه در قتل و چه جنایت کمتر از آن، در ابتدا جانی (اموال او) ضامن است و اگر مالی نداشت، نوبت به ضمان بیت‌المال می‌رسد.

چند تفاوت بین قوانین سال ۱۳۷۰ و سال ۱۳۹۲ در محل بحث وجود دارد.

۱. در سال ۱۳۹۲، حکم قتل خطا نیز در ماده ۴۷۵ بیان شده است برخلاف قانون سال ۱۳۷۰

۱. هرگاه کسی که مرتکب قتل عمد شده است، فرار کند و تا هنگام مردن به او دسترسی نباشد، پس از مرگ قصاص تبدیل به دیه می‌شود که باید از مال قاتل پرداخت شود و چنانچه مالی نداشته باشد از اموال نزدیک‌ترین خویشان او به‌نحو الاقرب فالاقرب پرداخت می‌شود و چنانچه نزدیکانی نداشته باشد یا آن‌ها تمکن نداشته باشند، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود.

۲. دیه عمد و شبه‌عمد بر جانی است، اما اگر فرار کند، از مال او گرفته می‌شود و اگر مال نداشته باشد، از بستگان نزدیک او با رعایت الاقرب فالاقرب گرفته می‌شود و اگر بستگانی نداشت یا تمکن نداشتند، دیه از بیت‌المال داده می‌شود.

۳. هرگاه در جنایت عمدی، به علت مرگ یا فرار، دسترسی به مرتکب ممکن نباشد با درخواست صاحب حق، دیه جنایت از اموال مرتکب پرداخت می‌شود و در صورتی که مرتکب مالی نداشته باشد، در خصوص قتل عمد، ولی دم می‌تواند دیه را از عاقله بگیرد و در صورت نبود عاقله یا عدم دسترسی به آن‌ها یا عدم تمکن آن‌ها، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود و در غیر قتل، دیه بر بیت‌المال خواهد بود....

۴. در جنایت شبه‌عمدی در صورتی که به دلیل مرگ یا فرار به مرتکب دسترسی نباشد، دیه از مال او گرفته می‌شود و در صورتی که مال او کفایت نکند، از بیت‌المال پرداخت می‌شود.

۵. در جنایت خطای محض، در مواردی که پرداخت دیه بر عهده مرتکب است، اگر به علت مرگ یا فرار، دسترسی به او ممکن نباشد، دیه جنایت از اموال او پرداخت می‌شود و در صورتی که مرتکب مالی نداشته باشد، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود.

که مسکوت بود.

۲. در سال ۱۳۹۲، به جای استفاده از واژه نزدیکان یا «الاقرب فالاقرب»، واژه عاقله را به کار برده است که این می‌تواند برگشت از نظریه سال ۱۳۷۰ باشد؛ زیرا چنان‌که در سابق گفته شد، بین فقیهان اختلاف است که مراد از «الاقرب فالاقرب» موجود در روایت، عاقله است یا نزدیکان غیرعاقله که به نظر نگارنده این عدول صحیح است.

۳. در سال ۱۳۷۰، حکم مسئله در فرض قتل را چه در قتل عمد و چه شبه‌عمد یکسان دانسته و همان ترتیب موجود در روایت ابی‌بصیر را پذیرفته بود، اما در سال ۱۳۹۲، حکم یادشده را تنها در فرض قتل عمد پذیرفته، اما در فرض قتل شبه‌عمد و خطا، در صورتی که خود فرد ضامن باشد، عاقله را مسئول ندانسته است، بلکه در ابتدا خود جانی ضامن است و اگر مالی نداشت، بیت‌المال مسئول پرداخت دیه است.

۴. در سال ۱۳۹۲، فوت را در کنار فرار به‌عنوان موضوع مستقل برای حکم به دیه قرار داده است، اما در سال ۱۳۷۰، فوت را از مقیدات فرار قرار داده بود و مقرر می‌داشت اگر فرار کند و تا هنگام مردن به او دسترسی نباشد، دیه پرداخت می‌شود.

۵. در سال ۱۳۹۲، حکم مسئله در فرض جنایت کمتر از نفس که محل بحث است، در فرض عمد مطرح و در آن مقرر شد که ابتدا جانی ضامن است و اگر مالی نداشت، بیت‌المال مسئول پرداخت دیه است، اما این موضوع در قانون سال ۱۳۷۰ مسکوت مانده بود. در پایان بیان چند نکته درباره مواد حائز اهمیت است.

نکته اول: در مواد یادشده مشخص نشده است که در صورت فرار جانی تا چه مدت باید صبر کرد تا بتوان دیه را از بیت‌المال گرفت. به نظر می‌رسد این موضوعی عرفی و تشخیص آن به دست قاضی است. از این رو ممکن است در موارد مختلف زمان‌های مختلف در نظر گرفته شود. این پرسش از شورای عالی قضایی سابق پرسیده و نظر فوق بیان شده بود، اما می‌افزود که در صورت در قتل عمد نمی‌توان پیش از پایان سال کل دیه و در قتل شبه‌عمد بیشتر از نصف دیه را از بستگان یا بیت‌المال گرفت؛ چنان‌که در فرض وجود جانی همین حکم وجود داشت (روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۳، ج ۳، ص. ۲۱).

نکته دوم: گفتنی است که فرار در ماده قانونی مطلق است و فرار در همه مراحل دادرسی را

شامل می‌شود. این برداشت در نظریه مشورتی شماره ۷/۱۲۱۶-۱۳۷۵/۳/۲۰-۱۳۷۵ اداره حقوقی قوه قضائیه که بر مبنای قانون مجازات اسلامی (۱۳۷۰) صادر شده بود و نیز در بیان نویسندگان و شارحان قانون مجازات اسلامی در ذیل ماده ۴۳۵ منعکس شده است (شکری، ۱۳۹۶، صص. ۸۷۳-۸۷۱).

نکته سوم: یکی دیگر از نویسندگان حقوقی در شرح مواد مورد بحث اشعار می‌دارد «در تبدیل قصاص به دیه به واسطه فرار یا فوت فرقی ندارد که مرتکب دستگیر شده [باشد] و فرار کند یا دستگیر نشده باشد؛ همان‌گونه که فرقی ندارد پس از صدور حکم به محکومیت به قصاص و قبل از اجرای آن فرار کند یا قبل از صدور حکم. در هر حال، اطلاق ماده همه صور مذکوره را دربرمی‌گیرد». ایشان در ادامه می‌نویسد «در رابطه با مرگ تفاوتی ندارد که بلافاصله پس از ارتکاب جرم بمیرد یا پس از مدتی یا پس از محکومیت بمیرد؛ همان‌گونه که نوع مرگ اعم از طبیعی یا غیرطبیعی و خودکشی تفاوتی ندارد» (زراعت، ۱۳۹۴، ص. ۵۰۷).

نکته چهارم: مواد ۴۳۵، ۴۷۴ و ۴۷۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، تنها شامل لزوم پرداخت دیه بوده است و ارش را در فرض فرار یا مرگ جانی دربر نمی‌گیرد (حجتی و باری، ۱۳۸۹، ص. ۱۹۰).

نکته پنجم: گروهی معتقدند در فرض پیدا شدن جانی بعد از پرداخت دیه از بیت‌المال، امکان رجوع به او وجود دارد (حجتی و باری، ۱۳۸۹، ص. ۱۹۰).

نتیجه‌گیری

این نوشتار به واکاوی مستند ضمان ترتیبی جانی، عاقله و بیت‌المال در جنایت کمتر از نفس در فرض عدم دسترسی به جانی پرداخته است؛ زیرا قانون‌گذار جمهوری اسلامی ایران در مواد ۲۶۰ و ۳۱۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰، این نظریه را در قتل عمد و شبه‌عمد پذیرفته بود، اما در مواد ۴۳۵، ۴۷۴ و ۴۷۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، با حذف ضمان نزدیکانی که ارث می‌برند، ترتیب یادشده را نپذیرفته و تنها به ضمان جانی و سپس بیت‌المال حکم کرده است. در این نوشته بر اساس عمومیت «لا یبطل دم امرء مسلم» و «فلم یقدر علیه» که در روایات بیان شده است، تلاش شد این نظریه ثابت شود که نتایج زیر حاصل آمد.

۱. ضمان ترتیبی جانی، عاقله و بیت‌المال در جنایت کمتر از نفس در فرض عدم دسترسی به

- جانی درست نیست و عمومیت تعلیل در دو فراز «لا بیطل دم امرء مسلم» و «فلم یقدر علیه» نمی‌تواند آن نظریه را ثابت کند.
۲. واژه دم در تعلیل «لا بیطل دم امرء مسلم» شامل جنایت کمتر از نفس نمی‌شود، بلکه مجمل است و قدر متیقن آن قتل است.
۳. مبنای قانون‌گذار در سال ۱۳۹۲ که در جنایت کمتر از نفس در فرض فرار یا فوت جانی، ابتدا خود جانی را ضامن دانسته است و اگر او مالی نداشت، بیت‌المال را مسئول پرداخت دیه دانسته است، درست نیست، بلکه نظریه درست این است که تنها خود جانی ضامن است و عاقله یا بیت‌المال هیچ مسئولیتی نسبت به جانی نخواهند داشت.
۴. در مورد موضوع روایت، رویکرد قانون‌گذار در ماده ۲۶۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ درست بود نه آنچه در قانون سال ۱۳۹۲ بیان شده است.
- بر اساس بنیاد مطالب پیش‌گفته، به قانون‌گذار پیشنهاد می‌شود که در جنایت کمتر از نفس در فرض عدم دسترسی به جانی در همه صور عمد، شبه‌عمد و خطایی که خود جانی ضامن است، تنها جانی را ضامن بداند و اینکه اگر جانی اموالی نداشت، بیت‌المال را مسئول پرداخت دیه دانسته است، صحیح نیست. از این رو لازم است مواد ۴۳۵ (جنایت عمدی)، ۴۷۴ (جنایت شبه‌عمدی) و ۴۷۵ (جنایت خطایی) که مربوط به این موضوع است، اصلاح شود.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) آخوند خراسانی، محمدکاظم بن حسین (۱۴۰۹ق). کفایة الاصول (جلد ۱). قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام).
- ۳) اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدۀ والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان (جلد ۱۳). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۴) انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵ق). کتاب المکاسب (جلد ۲). قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- ۵) بای، حسینعلی (۱۴۰۲). پرداخت دیه از بیت‌المال. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ۶) بحرانی آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم (۱۴۰۵ق). الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة (جلد ۱۸). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۷) تبریزی، جواد بن علی (۱۴۲۶ق). تنقیح مبانی العروه؛ القصاص. قم: دارالصدیقة الشهيدة (سلام الله علیها).
- ۸) تبریزی، جواد بن علی (۱۴۲۸ق). تنقیح مبانی الاحکام؛ کتاب الديات. قم: دارالصدیقة الشهيدة (سلام الله علیها).
- ۹) حائری طباطبایی، سیدعلی بن محمد (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل (جلد ۱). قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام).
- ۱۰) حجتی، سیدمهدی و باری، مجتبی (۱۳۸۹). قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی کنونی. تهران: دادستان.
- ۱۱) حسینی، سیدمرتضی (۱۳۷۶). الذریعة الی علم الاصول (جلد ۱). قم: دانشگاه تهران.
- ۱۲) حسینی روحانی، سیدصادق (۱۴۱۲ق). فقه الصادق علیه السلام (جلد ۲۶). قم: مدرسه امام صادق (علیه السلام).
- ۱۳) حلی، محمد بن منصور بن احمد (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی (جلد ۳). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۱۴) حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام (جلد ۴). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۱۵) حلی، حسن بن علی (۱۳۸۱ق). خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال. تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۶) حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۳ق). قواعد الاحکام فی معرفة الحلال والحرام (جلد ۳). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- ۱۷) حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۳ق). مختلف الشیعة فی احکام الشریعة (جلد ۹). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۱۸) خمینی، سیدروح‌الله (بی تا). تحریرالوسیلة (جلد ۲). قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
- ۱۹) خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۱۵ق). المکاسب المحرمة (جلد ۲). قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ۲۰) راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن (جلد ۱). بیروت: دارالعلم.
- ۲۱) روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۳). پاسخ و سؤالات از کمیسیون استفتائات و مشاورین حقوقی شورای عالی قضایی (جلد ۳). تهران.
- ۲۲) زراعت، عباس (۱۳۹۴). شرح مختصر قانون مجازات اسلامی تهران: ققنوس.
- ۲۳) شگری، رضا (۱۳۹۶). قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی کنونی. تهران: مهاجر.
- ۲۴) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۳۳ق). کتاب الطهارة. بی جا.
- ۲۵) صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۸۶ق). علل الشرایع (جلد ۲). قم: کتاب فروشی داوری.
- ۲۶) صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه (جلد ۴). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۲۷) طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳ق). رجال الطوسی. قم: جماعة المدرسین فی الحوزة العلیمة بقم.
- ۲۸) طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الامامیة (جلد ۷). تهران: المکتبة المرتضویة لاحیاء الآثار الجعفریة.
- ۲۹) طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰ق). الاستبصار فیما اختلف من الاخبار (جلد ۴). تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- ۳۰) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۰ق). النهایة فی مجرد الفقه والفتاوی (جلد ۳). بیروت: دارالکتب العربی.
- ۳۱) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام (جلد ۱۰). تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- ۳۲) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۷ق). العدة فی اصول الفقه (جلد ۱). قم: محمدتقی علاقیندیان.
- ۳۳) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۰ق). فهرست کتب الشیعة و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول. قم: مکتبة المحقق الطباطبائی.
- ۳۴) عاملی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام (جلد ۱۵). قم: مؤسسه المعارف الاسلامیة.
- ۳۵) عاملی، محمد بن مکی (۱۴۱۴ق). غایة المراد فی شرح نکات الارشاد (جلد ۴). قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ۳۶) عراقی، ضیاء الدین (۱۴۱۷ق). نهایة الافکار (جلد ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه

مدرسین حوزه علمیه قم.

۳۷) فاضل موحدی لنکرانی، محمد (۱۴۲۱ق). تفصیل الشریعة فی شرح تحریر الوسیلة؛ القصاص. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام).

۳۸) فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: مؤسسه دارالهجرة. ۳۹) کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۲۹ق). الکافی (جلدهای ۱، ۲، ۷ و ۱۴). قم: الطبع الاسلامی.

۴۰) مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۶ق). أنوار الفقاهة؛ کتاب التجاره. قم: انتشارات مدرسة الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام.

۴۱) موسوی خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۷ق). احکام الرضاع فی فقه الشیعة. بی جا: المنیر للطباعة والنشر. ۴۲) موسوی خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸ق). التنقیح فی شرح العروة الوثقی (جلد ۲). قم: تحت اشراف

جناب آقای لطفی.

۴۳) موسوی خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۲۲ق). مبانی تکملة المنهاج (جلد ۲). قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.

۴۴) موسوی خویی، سید ابوالقاسم (بی تا). مصباح الفقاهة (جلد ۱). بی جا.

۴۵) نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵). فهرست اسماء مصنفی الشیعة (رجال النجاشی). قم: جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة.

۴۶) نجفی (بستان)، جعفر (۱۴۴۳ق). العلة والحكمة، قم: مؤسسه السبطين العالمیة.

۴۷) نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام (جلدهای ۲۲، ۴۲ و ۴۳). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Akhund Khorasani, Mohammadkazem ibn Hosayn (1409 AH/1988). Kifayat al-Usul (Vol. 1). Qom: Al al-Bayt Institute [in Arabic].
- 3) Ameli, Mohammad ibn Makki (1414 AH/1993). Ghayat al-Murad fi Sharh Nukat al-Irshad (Vol. 4). Qom: Islamic Propagation Office of the Qom Seminary [in Arabic].
- 4) Ameli, Zayn al-Din ibn Ali (1413 AH/1992). Masalik al-Afham ila Tanqih Sharae al-Islam (Vol. 15). Qom: Islamic Maaref Institute [in Arabic].
- 5) Ansari, Morteza ibn Mohammadamin (1415 AH/1994). Kitab al-Makasib (Vol. 2). Qom: World Congress for Commemoration of Sheikh al-Azam Ansari [in Arabic].
- 6) Araqi, Zia al-Din (1417 AH/1996). Nihayat al-Afkar (Vol. 2). Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom [in Arabic].
- 7) Ardebili, Ahmad ibn Mohammad (1403 AH/1983). Majma al-Faida wa al-Burhan fi Sharh Irshad al-Adhhan (Vol. 13). Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom [in Arabic].
- 8) Bahrani Al Asfur, Yusuf ibn Ahmad ibn Ibrahim (1405 AH/1984). al-Hadaiq al-Nadira fi Ahkam al-Aitra al-Tahira (Vol. 18). Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom [in Arabic].
- 9) Bay, Hosseinali (1402 SH/2023). Pardakht-e Dieh az Beyt al-Mal [Payment of Blood Money from the Public Treasury]. Qom: Institute of Humanities and Islamic Studies [in Persian].
- 10) Fayyumi, Ahmad ibn Mohammad (1414 AH/1993). al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir lil-Rafii. Qom: Dar al-Hijra Institute [in Arabic].
- 11) Fazel Movahedi Lankarani, Mohammad (1421 AH/2000). Tafsil al-Sharia fi Sharh Tahrir al-Wasila; al-Qisas. Qom: Fiqh Center of the Imams of Ahl al-Bayt [in Arabic].
- 12) Haeri Tabatabai, Seyedali ibn Mohammad (1418 AH/1997). Riyad al-Masael fi Tahaqiq al-Ahkam bi-l-Dalail (Vol. 1). Qom: Al al-Bayt Institute [in Arabic].
- 13) Helli, Hasan ibn Ali (1381 AH/1961). Khulasat al-Aqwal fi Marefat al-Rijal. Tehran: University of Tehran [in Arabic].
- 14) Helli, Hasan ibn Yusof ibn Motahhar (1413 AH/1992). Mokhtalaf al-Shia fi Ahkam al-Sharia (Vol. 9). Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom [in Arabic].
- 15) Helli, Hasan ibn Yusof ibn Motahhar (1413 AH/1992). Qawaed al-Ahkam fi Marefat al-Halal wa al-Haram (Vol. 3). Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom [in Arabic].
- 16) Helli, Jafar ibn Hasan (1408 AH/1987). Sharae al-Islam fi Masael al-Halal wa al-Haram (Vol. 4). Qom: Esmaeiliyan Institute [in Arabic].
- 17) Helli, Mohammad ibn Mansur ibn Ahmad (1410 AH/1989). al-Sarair al-Hawi li-Tahrir al-Fatawa (Vol. 3). Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom [in Arabic].
- 18) Hojjati, Seyedmahdi & Bari, Mojtaba (1389 SH/2010). Qanun-e Mojazat-e

- Eslami dar Nazm-e Hoquqi-ye Konuni [Islamic Penal Code in the Current Legal Order]. Tehran: Dadestan [in Persian].
- 19) Hosseini Rohani, Seyedsadeq (1412 AH/1991). Feqh al-Sadeq (Vol. 26). Qom: Madreseh Imam Sadeq [in Arabic].
 - 20) Hosseini, Seyedmortaza (1376 SH/1997). al-Zariea ila Elm al-Usul (Vol. 1). Qom: University of Tehran [in Persian].
 - 21) Khomeini, Seyedrouhollah (1415 AH/1994). al-Makasib al-Muharrama (Vol. 2). Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works [in Arabic].
 - 22) Khomeini, Seyedrouhollah (n.d.). Tahrir al-Wasila (Vol. 2). Qom: Dar al-Elm Publications Institute [in Persian].
 - 23) Kulaini, Mohammad ibn Yaqub ibn Ishaq (1429 AH/2008). al-Kafi (Vols. 1, 2, 7, 14). Qom: al-Taba al-Islami [in Arabic].
 - 24) Makarem Shirazi, Naser (1426 AH/2005). Anwar al-Fiqaha; Kitab al-Tijara. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib School Publications [in Arabic].
 - 25) Mousavi Khoei, Seyedabolqasem (1417 AH/1996). Ahkam al-Rada fi Fiqh al-Shia. [n.p.]: al-Munir for Printing and Publishing [in Arabic].
 - 26) Mousavi Khoei, Seyedabolqasem (1418 AH/1997). al-Tanqih fi Sharh al-Urwa al-Wuthqa (Vol. 2). Qom: Under the supervision of Agha Lotfi [in Arabic].
 - 27) Mousavi Khoei, Seyedabolqasem (1422 AH/2001). Mabani Takmilat al-Minhaj (Vol. 2). Qom: Institute for the Revival of the Works of Imam al-Khoei [in Arabic].
 - 28) Mousavi Khoei, Seyedabolqasem (n.d.). Misbah al-Fiqaha (Vol. 1). [n.p.] [in Arabic].
 - 29) Najafi (Bostan), Jafar (1443 AH/2021). al-Illah wa al-Hikma. Qom: al-Sibtayn International Institute [in Arabic].
 - 30) Najafi, Mohammadhasan (1404 AH/1983). Jawahir al-Kalam fi Sharh Sharae al-Islam (Vols. 22, 42, 43). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi [in Arabic].
 - 31) Najashi, Ahmad ibn Ali (1365 SH/1986). Fehrest-e Asami-ye Mosannafi-ye Shia (Rijal al-Najashi) [Index of the Names of Shiite Authors (Rijal al-Najashi)]. Qom: Society of Seminary Teachers of the Qom Seminary [in Persian].
 - 32) Official Gazette of the Islamic Republic of Iran (1363 SH/1984). Pasokh va Soalat az Komision-e Estefta'at va Moshaverin-e Hoquqi-ye Shura-ye Ali-ye Qazaei [Responses and Questions from the Commission of Istifta'at and Legal Advisors of the Supreme Judicial Council] (Vol. 3). Tehran. [in Persian].
 - 33) Ragheb Esfahani, Hossein ibn Mohammad (1412 AH/1991). Mofradat Alfaz al-Quran (Vol. 1). Beirut: Dar al-Elm [in Arabic].
 - 34) Sadr, Seyedmohammadbaqer (1433 AH/2012). Kitab al-Tahara. [n.p.] [in Arabic].
 - 35) Saduq, Mohammad ibn Ali ibn Babawayh (1386 AH/1966). Ilal al-Sharae (Vol. 2). Qom: Davari Bookstore [in Arabic].
 - 36) Saduq, Mohammad ibn Ali ibn Babawayh (1413 AH/1992). Man La Yahduruhu al-Faqih (Vol. 4). Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom [in Arabic].

- 37) Shokri, Reza (1396 SH/2017). Qanun-e Mojazat-e Eslami dar Nazm-e Hoquqi-ye Konuni [Islamic Penal Code in the Current Legal Order]. Tehran: Mohajer [in Persian].
- 38) Tabrizi, Javad ibn Ali (1426 AH/2005). Tanqih Mabani al-Urwa; al-Qisas. Qom: Dar al-Siddiqa al-Shahida [in Arabic].
- 39) Tabrizi, Javad ibn Ali (1428 AH/2007). Tanqih Mabani al-Ahkam; Kitab al-Diyat. Qom: Dar al-Siddiqa al-Shahida [in Arabic].
- 40) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1373 AH/1954). Rijal al-Tusi. Qom: Society of Seminary Teachers of the Qom Seminary [in Arabic].
- 41) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1387 AH/1967). al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyya (Vol. 7). Tehran: al-Maktaba al-Murtadawiyya li-lhya al-Athar al-Ja'fariyya [in Arabic].
- 42) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1390 AH/1970). al-Istibsar fima Ikhtalafa min al-Akhbar (Vol. 4). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya [in Arabic].
- 43) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1400 AH/1980). al-Nihaya fi Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatawa (Vol. 3). Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi [in Arabic].
- 44) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1407 AH/1986). Tahdhib al-Ahkam (Vol. 10). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya [in Arabic].
- 45) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1417 AH/1996). al-Udda fi Usul al-Fiqh (Vol. 1). Qom: Mohammadtaghi Alaqbandiyan [in Arabic].
- 46) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1420 AH/1999). Fihrist Kutub al-Shia wa Usulihim wa Asma al-Musannifin wa Ashab al-Usul. Qom: Maktabat al-Mohaqqeq al-Tabatabaei [in Arabic].
- 47) Zra'at, Abbas (1394 SH/2015). Sharh-e Mokhtasar-e Qanun-e Mojazat-e Eslami [Concise Commentary on the Islamic Penal Code]. Tehran: Ghoghhus [in Persian].

